ٹُلاوڑے

اسلم رسولپوری

ہݨ ''تلاوڑے'' کوں سرائیکی ادبی تنقید وچ کلاسیک دی حیثیت حاصل ہے۔
اسلم رسولپوری اپݨا تنقیدی سفر ترقی پسند لکھاری دے طور تے شروع کیتا لیکن بعد وچ اُنھیں دے تنقیدی کینوس وچ وجودیت دا عنصر وی شامل تھی ڳیا۔
''تلاوڑے'' دی اشاعت توں پہلے سرائیکی ادبی تنقید صرف تاثراتی تنقید تئیں محدود ہئی۔ ''تلاوڑے'' سرائیکی ادب وچ نظریاتی تنقید کوں متعارف کرائے۔ توڑے جو اسلم رسولپوری مغرب و مشرق دے متعدد نقادیں تے فلسفیں کنوں متاثر ریہن مگر ''تلاوڑے'' دے مضامین وچ تخلیقی اثر نمایاں کھڑے۔ اسلم رسولپوری دے مضامین کوں پڑھ تے لڳدے جو ناول نگار تے افسانہ نویس دے علاوہ ہک نقاد وی صاحب طرز لکھاری تھی سڳدے۔ اُنھیں دی نثر رواں اُتے سلیس ہے اُتے اساڈے عہد دی مروجہ سرائیکی دی ترجمانی کریندی ہے اسلم رسولپوری دے تنقیدی تے تحقیقی مضمون استدلالی ہن۔ اُنھیں دا استدلال ہیگلی منطق دا مرہون منت ہے۔ ادبی مسائل بحث دے دوران اوڈو تضادیں دے سامݨے ترکیب دعویٰ دے خواہش مند نظر آندن۔
''تلاوڑے'' اچو کے سرائیکی ادب دے پکھ دی تشکیل وچ فیصلہ کن کردار ادا کیتے۔ ایندے وچ کلاسیکل سرائیکی ادب دی تعبیر نوڈو پندھ کیتا ڳئے۔ سرائیکی ادب وچ نویں اصناف غزل تے سفرنامہ وغیرہ کوں رائج کرݨ دی بھرپور حمایت وی کیتی ڳئی ہے۔ ایں کتاب دے مطالعے دے بعد جیکر سرائیکی ادب تے نظر سٹی ونڄے تاں تخلیق ادب وچ نقاد دی اہمیت واضح تھیندی ہے تے اسلم رسولپوری کوں سرائیکی ادب وچ سارتر دا سچا جانشین آکھیا ونڄ سڳدے۔

سرائیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) ملتان

ٹلاوڑے

اسلم رسول پوری

سرائیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) ملتان

سلسلہ مطبوعات نمبر 105

ضابطے

ناں کتاب	....	ٹکاوڑے
کمپوزنگ	....	شبیر احمد بلوچ
چھپیندڑ	....	سرائیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) ملتان
چھاپہ خانہ	....	جھوک پرنٹنگ پریس ملتان
پہلا چھاپہ	....	1987ء
ڈوجھا چھاپہ	....	2013ء
ٹائٹل پینٹنگ	....	سکریم (Scream) ایڈورٹائزنگ
مُل	....	ڈو سو پنجاہ روپے

ایہ کتاب اکادمی ادبیات اسلام آباد دے مالی
تعاون نال چھاپی ڳئی

انسانی تہذیب دے عظیم نقاد

ژاں پال سارتر

دے ناں

تندیر

پہلا صفحہ

''تلاوڑے'' معروف دانشور تے سرائیکی لکھاری سئیں اسلم رسول پوری دے ادبی تے تنقیدی مضمونیں دا مجموعہ ہے جیڑھا پہلی واری 1987ء وچ شائع تھیا ہا تے ہُݨ اے 26 سالاں بعد ولا چھپدا پئے۔ مجموعے دی ترتیب کوں ݙٹھا ونجے تاں ایں ڳالھ دا اندازہ لاوݨ مشکل کائنی جے سئیں اسلم رسولپوری ہک نویں سوچ تے فکر رکھݨ آلے تنقید نگار ہن تے ترقی پسندانہ خیالاں دے پرچارک وی ہن تے ''تلاوڑے'' دا چیش لفظ میڈی ایں ڳالھ دی گواہی ݙیندے۔ میڈے نزدیک او انہیں اُچے تے سچے لکھݨ آلیں وچ شامل ہن جیڑھے اپنا ہک نوکلا نقطہ نظر تے نویکلی سُنڄاݨ رکھیندن تے اُنہیں دے اندر سماج وچ آوݨ آلیاں تبدیلیاں تے وسیب وچ وسݨ آلیں کیتے ڈھیر سارے امکانات ہن جیڑھے اُتھوں دے لکھاریں وچ ہک نواں نکور زاویہ نگاہ پیدا کر ݙیندن۔ ایہا وجہ ہے جو اُنہیں دی رائے نال اختلاف دی گنجائش گھٹ رہ ویندی۔ خاص طور تے میں اُنہیں دی ایں ڳالھ نال اتفاق کریندا ہاں جے بلھے شاہؒ، شاہ حسینؒ تے سلطان باہوؒ ملتانی یعنی سرائیکی دے شاعر ہن بھانویں لاہور یے رسم الخط وگاڑ تے اوندے اُتے پنجابی دا لیبل اِی کیوں نہ لا ݙیون۔ ݙوجھی زباناں دے قلمی ورثے تے قبضہ کر گھنݨ اُنہیں دی پُراݨی ریت تے روایت ہے۔ ٹھڈی ڳالھ اے ہے جو او دانشور سرائیکی دے پنج اضافی حرفیں دا صحیح تلفظ اَدا کر گھنݨ دا اَہر وی کرن چا تاں وَل اُنہے دال دے بھاء دا اندازہ لڳ سڳدے۔ بہرحال میں اِتھ لسانی تنازعات دی ڳالھ نھیں کریندا تیں سئیں اسلم رسول

پوری ''افکار''، ''تلاوڑے''، ''لوک ورثہ'' تے ''جائزے'' دے عنوان تلے مضموناں دے بارے اے پکی رائے رکھیندا اں جے اے سارے بے پناہ امکانات رکھیندن تے سالیں دی دھوڑ اُنہیں دی تازگی تے نویں پن کوں میلا نئیں کرسکدی۔ عرصہ گزرݨ دے باوجود اینویں لگدے جے اے سارے مضمون اَڄ کل لکھیے ڳئین تے ایندا اسلوب وی نواں ہے تے سوچ دی نویں نکور ہے تے میڈے خیال وچ اَڄ دے نویں نقاداں کیتے ہک روشن مثال وی ہِن۔ جے تنقیدی زبان ہک الگ وجود رکھیندی ہے یقین نہ آوے تاں اُنہیں کوں پڑھ تے رائے قائم کرگھنو۔ ''تلاوڑے'' دی ایں اہمیت تے افادیت کوں سامݨے رکھیندے ہوئیں سرائیکی ادبی بورڈ ایکوں شائع کریندا پئے کیوں جو اَڄ دے دور وچ اُنہیں دی ضرورت ہے تے لاضروری وی ہے جے اے مضمون سرائیکی دی ساری صورتِ حال کوں واضح تے نمایاں کرڈیندن تے وَل جھوکاں تھیسن آباد وَل آلی صورتِ حال سامݨے آویندی ہے۔ اے ڳالھ پسند آ وَنڄے تاں وَلدا ضرور ڈیوائے۔

کیم اکتوبر 2013ء

طاہر تونسوی
سیکرٹری
سرائیکی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) ملتان

پیش لفظ

"تلاوڑے" اپݨے پہلے ایڈیشن دے وقت سرائیکی زبان دی پہلی ادبی تنقید دی کتاب ہئی۔ اوں ویلھے سرائیکی ادبی تنقید اپݨے کئی مسائل دا شکار ہئی۔ سرائیکی نظم اَتے غزل دا جھیڑا' شاعری وچ غلط تلفظ دا استعمال' رُباعی دے ناں تے بے وزن شاعری...... میں انہیں موضوعات تے خصوصی طور تے لکھیا۔ جیندا نتیجہ اِچ ظاہر ہے غزل دی حمایت وچ میڈے خیالات دی تائید تھئی ہے۔ اَتے اَج ایہ جھیڑا تقریباً ختم تھی گئے تے غزل مقبول تھئی اَتے ہُݨ سرائیکی غزلیں دے پورے پورے مجموعے آندے پئین۔ حال وچ اِی فریاد ہیر دی داڈ دسوکنوں ودھ غزلیں دا مجموعہ "کوئی اَسمان تے لکھا ہوئی" آئے۔ بے وزن رُباعی زیادہ تر ختم تھیندی پئی ہے بلکہ بہوں سارے شاعریں ایں جھنجھٹ کنوں اِی جان چھڑا گھدی ہے۔

ادب اِچ بہوں ساری گالھ امکانات دی ہوندی ہے۔ میں اپݨے مضمون "اُچی دھرتی جھکا اَسمان" وچ ایہ امکان ظاہر کیتا ہم جو مسرت کلانچوی دے سرائیکی افسانے کنوں روشن مستقبل دی اُمید کیتی ونج سگدی ہے۔ اَج او گالھ درست ہے جیڑھاں جو اوں دور وچ افسانہ لکھݨ والیاں کئی خواتین گم تھی گئین۔

بلھے شاہ دی زبان بارے میں پہلی واری باقاعدگی نال لکھیا جو بلھے شاہ سرائیکی زبان دا شاعر ہے۔ پنجابی دا نئیں۔ اَج پورا دیب اوکوں سرائیکی شاعر منیندے (اَتے شاہ حسین بارے وی میڈا ایہو خیال ہے۔ کیوں جو شاہ حسین (اکبر اعظم دا دور) دے زمانے ابوالفضل دی کتاب "آئین اکبری" دے مطابق لاہور

وچ پنجابی یالاہوری زبان دا وجود کئے نہ ہا بلکہ اوملتانی زبان ہئی۔)

علامہ اقبال بارے میڈے خیالات وچ جزوی تبدیلی آئی ہے۔ اِت واسطے میں اپنے مضمون "اقبال تے سرائیکی صوفی شاعر" دے آخیر وچ ڈو چار سطریں دا ودھارا کیتے۔

"تلاوڑے" کوں سرائیکی ادب دے سینکڑیں طالب علمیں پڑھیے۔ ظاہر ہے ایندا اثر وی تھئے۔ اَتے میڈے واسطے ایہ خوشی دی گالھ ہے جو 25 سال دے بعد ایں کتاب سرائیکی ادب وچ Contribution جاری رکھیا ہوئے اَتے اِت واسطے ایکوں ولا چھاپݨ دی ضرورت محسوس کیتی ویندی پئی ہے۔ "تلاوڑے" دے مضمون دراصل میڈی اوں دور دی فکر اَتے سوچ دے حوالے نال ڈو نظریات دے گرد گھمدے ہِن اَتے اُنہیں دے پس منظر وچ ایہ لکھیے گئے۔

1974ء کنوں میڈیاں باقاعدہ کتابی شکل وچ چھپݨ والیں کتابیں اَتے کتابچیں کوں ڈٹھا ونجے تاں ظاہر تھیندے میں اپنے کتابچے دی شکل وچ چھپے ہوئے مقالے "مارکسی نقطۂ نظر تے ساڈا ادب" وچ سوشلسٹ حقیقت نگاری بارے کہیں قسم دی فکری ٹھاہی تے تیار نہ ہم۔ لیکن "تلاوڑے" تائیں اَندیں اندیں سوشلسٹ حقیقت نگاری کنوں ہٹ تے مارکسی نقاد جارج لوکاچ (1885ء۔1971ء) دی سوشل (سماجی) حقیقت نگاری دے نزدیک پُڄ گئی اَتے تلاوڑے دے بیشتر مضمون لوکاچ دے ایں نظریے دے اثر تلے ہِن۔ ایہا وجہ ہے جو وقت دے تلاوڑے وچ او پورے لتھن۔ اگرچہ بہوں سارے مفکریں مارکسزم کوں ٻنھیں نظریات نال رلا تے ڈیکھݨ دی کوشش کیتی ہے جیویں مارکیوزے وغیرہ لیکن میں ژاں پال سارتر کنوں اوندی وجودیت اَتے الجزائر دی جنگ آزادی دی حمایتی دے طور تے متاثر تھیاں اَتے اوندے وجودی فلسفے بارے دی لکھیم۔ اَتے سرائیکی وچ پہلی واری خواجہ فریدؒ

دی فکر کوں وی وجودی حوالے نال ڈٹھا (خواجہ فرید دی فکر دا ایہ کمال ہے جو اَج میکوں انھیں دی فکر وچ پوسٹ ماڈرن مارجنل خیالات دے اثرات نظر دن)۔

میں بعض مفکرین وانگوں کہیں خبط وچ پئیں بغیر سوشلسٹ حقیقت نگاری اَتے وجودیت کوں بلا وجہ ملاوݨ دی کوشش نہیں کیتی۔ بلکہ انھیں ڈوہیں نظریات دے سٹینس کو کوں تسلیم کریندا آیاں۔ اَتے ایں طور تے "تلاوڑے" دے مضامین وچ اَج اَنج ڈوہیں فکری دھارے قائم رہن۔

کتاب دا پہلا ایڈیشن عمر کمال خان چھاپیا ہا۔ انھیں میڈے دیباچے کوں کڈھ تے اپنا دیباچہ شامل کر ڈتا۔ جیڑھا تفصیلی ہووݨ دے باوجود "تلاوڑے" دے مضامین دے فکری پس منظر تے کوئی سوجھلا نہ سٹیندا ہا۔ اِت واسطے اوکوں کتاب توں باہر کڈھ ڈتا گئے۔

میں کتاب دی ڈوجھی اشاعت واسطے ڈاکٹر طاہر تونسوی، پروفیسر شوکت مغل اَتے سئیں ظہور دھریجہ دا شکر گزار ہاں۔

اسلم رسولپوری

توں تجبر ڈوہزار تیرھاں

رسول پور

If literature is a particular form by means of which objectiv reality is reflected, then it becomes of crucial importance for it to grasp that reality as it truly is, and not merely to confine itself to reprducing whatever manifests itself immediately and on the surface.

Georg Lucaks,

Realism in Balance

افکار

سارتر[1] دے فکری پہلو

ژاں پال سارتر (1905ء تا 1980ء) کوں وجودی فکر دا ہک مہاندرا نمائندہ سمجھیا ویندے۔ ایں موضوع تے اوندی نمائندہ کتاب ''وجود و لاشئیت'' (BEING AND NOTHINGNESS) اے۔ لیکن اوندی ایں فکر دی نمائندگی ''وجود و لاشئیت'' کنوں پہلے لکھیاں ہویاں اوندیاں ڈو عظیم کتاباں ''دیواریں'' تے ''ناسیا'' وی بھرپور طور تے کریندن۔ سارتر دے بعض نقادیں دے مطابق سارتر دی وجودی فکر اوندے ابتدائی دور نال تعلق رکھدی اے۔ او وقت دے نال نال اپنْی فکر وچ تبدیلی کریندا رہیے۔ تے ڈوجھی جنگِ عظیم دے بعد ایں فلسفے دی مریضانہ پرستی کنوں جان چھڑاوݨ لگ گیا ہا۔ تے اوں تاریخی انسان دی تلاش وچ رہ گیا ہا۔ جیرھا آپنْی ذات تے سچائی دی جستجو وچ ہووے۔

---

[1] ژاں پال سارتر 11 رجون 1905ء کوں فرانس وچ پیدا تھئے۔ پیرس وچ تعلیم حاصل کرݨ دے بعد 1931ء وچ عملی زندگی دا منڈھ پروفیسر دی حیثیت نال کیتے۔ 1939ء وچ ڈوجھی جنگ عظیم چھڑݨ دے بعد فوج وچ شامل تھی گئے تے 1941ء تئیں جنگی قیدی رہیے۔ جنگ دے بعد کجھ عرصہ او ول پڑھیندا رہیے۔ لیکن آخر انہاں اپنْی زندگی تصنیف و تالیف واسطے وقف کر ڈتی۔ اوزیادہ تر پیرس دے ہک قہوہ خانے ''کیفے فلور'' وچ تصنیف تالیف دا کم کریندے ہن۔ اوں عیسائی شریعت کنوں ہٹ تے دوستانہ شادی اپنْی ہک ہم جماعت لڑکی سیمون ڈی بوار نال کیتی جیرھی خود ہک بلند پایہ مصنفہ اے۔ سارتر ہک اخبار ''ماڈرن ٹائمز'' دے بانی تے ڈائریکٹر وی ہن۔ 1945ء وچ اخبار ''کمبیٹ'' دے

ہک دفعہ عوامی جمہوریہ چین دے بانی چیئرمین ماؤزے تنگ کنوں کہیں پچھیا جو سارتر دے بارے تساڈا کیا خیال اے۔ تاں اُنہاں آکھیا جو میں اوں شخص دے بارے کیا آکھ سکداں جیرھا لحظے لحظے بدلدا رہندے۔ سارتر اپنْی مختلف تحریریں وچ وجودیت دیاں مختلف تعریفاں کیتیں۔ عام طور تے اوندی ایں تعریف کوں جو وجودیت Philosophy of Choice اے زیادہ پیش کیتا ویندے۔

اپنْے نظریات تے مسلسل غور فکر تے انہیں وچ تبدیلی کریندے رہنْ دی وجہ کنوں سارتر کوں اشتراکیت نال دلچسپی تھی گئی تے او ہک دور وچ کمیونسٹ پارٹی دا ممبر بنْ گیا۔ او کمیونزم جیہیں تخلیقی نظریے کوں عقیدے دی حیثیت ڈیونْ دا مخالف ہا تے عقیدہ پرستی کوں ایندی ترقی دی راہ وچ رکاوٹ سمجھدا ہا۔ اوں اپنْی آخری کتاب "تنقید عقل جدلیاتی" وچ اشتراکی نصب العین کوں ہک نویں بنیاد ڈیونْ دی کوشش کیتی اے۔ سارتر کوں مارکسی عقیدہ پرستیں نال چڑ ہئی۔ او مارکسزم کوں عہد حاضر دا فلسفہ سمجھدا ہا تے اوندے خیال وچ ایں کنوں ماورا تھیونْ مشکل ہا۔ لیکن اوندے خیال وچ عقیدہ پرستیں اینکوں گورکھ دھندا بنْا تے رکھ ڈتا ہا۔ ات واسطے او زندگی دے حقائق کنوں کٹ گئے ہِن تے حقیقت کوں اپنْے "ڈسیں" دے حوالے نال ڈیہدے ہِن۔

سارتر دے نزدیک اشتراکیت انسانی فلاح دے حصول واسطے انسانیں دے آپس وچ

نمائندے دی حیثیت نال وی کم کیتا۔ انہیں عالمی جنگ وچ جرمن قبضے دے خلاف مدافعت دی تحریک وچ نمایاں کردار ادا کیتا۔ الجزائر دی آزادی دی جنگ وچ وی انہیں حریت پسندیں دی بھرپور حمایت کیتی۔ انہیں ویت نام تے امریکہ دے مظالم دے خلاف برٹرنڈ رسل دی عدالت وچ عملی حصہ گھدا۔ انہاں کوں ادب دا نوبل پرائز وی ڈتا گیا۔ لیکن انہاں اوں کوں رد کر ڈتا۔ سارتر کوں فلسفہ وجودیت دے مہاندرے مفکر دی حیثیت ڈتی ویندی اے۔ انہاں دیں کتابیں وچ "ناسیا"۔ "لی میٹر"۔ "وجود و لاشئیت"۔ "تنقید عقل جدلیاتی" تے "دیواریں" کافی مشہور ہِن۔ سارتر ہک مہاندرے فلسفی ادیب، ڈرامہ نویس تے ناول نگار دی حیثیت نال ہمیشہ یاد رکھیا ویسی۔ سارتر 1980ء وچ فرانس وچ وفات پاتی۔

اجتماعی مقاصد تے اجتماعی ذرائع کو بروئے کار گھن آون دا ناں اے لیکن اوندے نزدیک دنیا دی حالت کڈاہیں وی شعور پیدا کرݨ دے قابل نہ تھی سگسی' اوندے خیال وچ مارکس دے پیرو ایہہ گالھ سمجھدن تے اِت واسطے او طبقاتی کشمکش تے بھروسہ رکھدن۔

سارتر دے نزدیک شعور تے خارجی دنیاڈو ہیں امر واقعہ ہن تے ڈوہیں دا چولی دامن دا ساتھ اے۔ سارتر دے خیال مطابق شعور اپݨے وجود واسطے خارجی اشیاء دا مرہون منت اے۔ لیکن شعور دے ہر فعل وچ انسان خارجی معروض دے علاوہ خود آگاہی کنوں وی بہرہ ور تھیندے۔ گویا شعور ہر لحظے "میں" تے "دنیا" ڈوہیں دے معانی تخلیق کریندے۔ اِت واسطے انسان کنوں خارج دی ساری کائنات معنی کنوں محروم ہووݨ دی وجہ نال سراسر لغو تے بے معنی اے۔

سارتر دے نزدیک شعور ہنگامی اے تے ہر وقت خارجی کائنات تے جیڑھی بذاتہ وجود دی حامل اے۔ انحصار رکھدے تے اونکوں مفہوم ڈیندے۔ اِت واسطے انسان ساری خارجی کائنات دے مقابلے وچ عجیب غریب ہستی اے۔ او کہیں طے شدہ فطرت دا حامل کائنی۔ نہ اوندی ساری خصوصیات دی فہرست تیار کیتی ونج سگدی اے۔ حقیقتاً او لاشیئت دے طور تے موجود اپݨی تقدیر دا مالک تے اپݨی اقدار دا خالق اے۔ ایں ساری بحث کنوں سارتر اے نتیجہ کڈھیندے جو انسان ہک انجھی ہستی اے جیندا وجود جوہر تے مقدم اے۔

لاشیئت دے علاوہ سارتر انسانی آزادی کوں ثابت کرݨ واسطے اپݨے نظریہ شعور نال کم گھندے۔ چنانچہ او آہدے شعور نہ صرف خارجی اشیاء بلکہ خود اپݨے آپ کنوں وی جدائی اختیار کر سگدے' ایں کنوں اِی انسان دی آزادی تشکیل پیندی اے۔ کیونجو ایندا مطلب ایہہ ہوسی جو انسان دا ماضی اوندے حال تے مستقبل دا تعین

نہیں کریندا بلکہ ایں کنوں جدائی اختیار کر تے اپنی آزادی دا اثبات ڈیندے۔ بلکہ آزادی دی حالت وچ مستقبل ڈو ودھدا رہندے سارتر دے نزدیک موت آزادی دی تصدیق کریندی اے۔ نہ کہ تکذیب۔

اوندے خیال وچ اساڈی آزادی بلکہ خودمختاری اپنی جاہ تے مطلق اے۔ موت اوندی خارجی حد اے۔

جے تائیں فرد زندہ اے ایہ اونکوں کوئی نقصان نہیں ڈے سگدی۔ کیونکہ جیرھلے موت آندی اے میں دنیا وچ موجود نہیں رہندا۔ اگرچہ میکوں مرن دی آزادی تاں کائنی۔ لیکن ایندے باوجود میں ہک آزاد فانی ہاں۔

سارتر دے نزدیک آزادی دا شعور انسان واسطے وحشت دا باعث اے۔ سارتر وحشت تے خوف وچ فرق کریندے۔ او آہدے خوف کہیں خارجی معروض دا ردعمل ہوندے۔ جیویں ڈاکو یا طوفان دی موجودگی وچ اوندا خوف۔ ایندے برعکس وحشت ایہہ اے جو فرد کوں طوفان وچ گھر ونجن یا ڈاکو دے ہتھیں لٹ ونجن دا اندیشہ ہووے .... وحشت آزادی دا شعور اے .... تے انسان "پابند آزادی" اے۔ لیکن ول وی ایں کنوں او فرار حاصل کرن دی کوشش کریندے۔ کیوں جو آزادی انتخاب تے ذمہ داری دی اذیت نال گھن آندی اے۔ آزادی دی اذیت کنوں بچن واسطے انسان کئی بہانے تراشن۔ کڈاہیں او آہدے سب کجھ خدا دے ہتھ اے تے میں مجبور محض آں۔ انہیں معذرتیں دا مقصد ایہہ اے جو انسان اپنی آزادی کنوں دستبردار تھی کراہیں خود کوں ماحول دے حوالے کر ڈیون چاہندے۔ تاں جو انتخاب تے ذمہ داری کنوں بچ کراہیں پُرسکون زندگی گزار سگے۔ سارتر آزادی کنوں نجات پاون دی ایں کوشش کوں بداعتقادی آہدے۔ کیوں جو ساں جان بُجھ تے خود کوں فریب ڈیندوں نہ کہ کہیں بے فرد کوں۔

سارتر تے اشتراکیت دا تعلق ہمیشہ یک طرفہ رہ گئے ۔ کیوں جو پکے مارکسی ہمیشہ سمجھدے رہ گئین جو ایہہ وجودی فلسفہ بورژوا حریت پسندی دے بحران دا نتیجہ اے ۔ جیرھی نویں سماجی تاریخی عمل دے مسئلے حل کرݨ وچ ناکام تھی گئی اے ۔ ایندے علاوہ ایہہ فلسفہ سرمایہ دارانہ سماج وچ پاتے ہوئے خوف' دہشت' مایوسی تے نااُمیدی دے احساسات دی تاویل تے فردیت پرستی دی تھیکیداری پئی کریندی اے۔

بہرحال سارتر دا رویہ ہمیشہ بدلدا رہے ۔ کڈاہیں او آہدے جو "تاریخ دی صحیح ترجمانی صرف تاریخی مادیت اِی پیش کریندی اے" تے کڈاہیں ایں فلسفے کوں فرد دشمن تے حریت کش آہدیں ہوئیں لکھدے جو "اگر ایہہ پچھیا ونجے جو آیا کہیں ادیب کوں عوام تائیں رسائی واسطے آپݨیاں خدمات کمیونسٹ پارٹی دے حوالے کر ڈیتیاں ونجن ۔" "تاں میڈا جواب نفی وچ ہوسی ۔" ایویں کتھائیں او انسان دی بھرپور آزادی دا قائل اے ۔ لیکن کتھائیں آہدے جو "میکوں ایہہ روز بروز یقین تھیندا ویندے جو آزادی مشروط اے تے حالات دے تابع ۔"

سارتر دے فکری تضادات تے انھیں دی آخری عمر دا ایہہ قول چنگی روشنی سٹیندے جو "میں جیرھا کجھ لکھیم نہ لکھݨ چہندا ہم" لیکن اُنہاں فکری تضادات دے باوجود سارتر دے فلسفے تے ادبی تخلیقات تقریباً چالیہہ (40) سال تائیں پوری دنیا تے اثر سٹیے ۔ اُنہاں دے ڈرامیں دنیا دے مختلف ملکیں وچ ڈکھائے گئین تے انھیں کوں ادب دا نوبل پرائز وی ڈتا گیے ۔

سرائیکی ادب اَجݨ ابتدائی منزل وچ اے ۔ اِت واسطے ایندے وچ سارتر کوں ترجمہ نہیں کیتا گیا ۔ شاید ایہا وجہ اے جو سرائیکی ادب تے سارتر دے اثرات نہ ہووݨ دے برابر ہن ۔ لیکن ایندے باوجود اُردو دے حوالے نال سرائیکی دے کجھ شاعریں دے کلام تے سارتر دے وجودی خیالات دا اثر ضرور ملدے ۔

خواجہ فریدؒ دے کلام وچ وجودیت دے نامکمل اثرات

آکھیا ویندے جو وجودیت موجودہ دور دا فلسفہ اے۔ ایندا بانی ڈنمارک دا فلسفی کرکیگارڈ (1813ء تا 1855ء) اے۔ ایں فلسفے دے شارحین مطابق خوفناک جنگیں، ہولناک ہتھیاریں دے استعمال، کشیدگی، بے چینی، عدم تحفظ دا احساس، خوف، فرد دشمن نظریات تے مذہب دے زوال ایں فلسفے کوں خام مواد مہیا کیتے۔ لیکن میڈے مطابق ایہہ کشیدگی، بے چینی، خوفناک جنگاں، مایوسی، خوف تے عدم تحفظ دا احساس تاں شروع کنوں انسان دے نال رہ گئے۔ ایہا وجہ اے جو انھیں ڈکھیں دی وجہ کنوں لوک نروان حاصل کرݨ واسطے عیش آرام چھوڑ تے جنگل وچ زلدے رہ گئین تے کئی خوفناک جنگیں کنوں بے دل تھی تے بادشاہ وی مذہبی مبلغ بݨ ویٹھن۔ حقیقت ایہہ ہے جو وجودیت دیاں بنیاداں پرانے فلسفیں، نظریں تے مذہبیں وچ موجود ہن۔ البتہ اساں زیادہ کنوں زیادہ ایہہ آکھ سگدوں جو وجودیت ہک نویں فکر دی صورت وچ مقبولیت موجودہ دور وچ حاصل کیتی اے۔ وجودیت کیا ہے؟ ایہہ ہک پیچیدہ فکر ء ۔ ایہ اشتمالیت وانگوں کوئی باقاعدہ نظام فکر کائنی بلکہ نہ اینکوں کوئی منضبط فلسفہ آکھیا ونج سگدے۔ ایہہ ہک طرز فکر ہے جیڑھی انسانی حقیقت کوں سمجھݨ واسطے اوندی ترکیب دے ذہنی تے عقلی پہلوئیں دی بجائے جذباتی پہلوئیں تے توجہ ڈیندی ہے۔ وجودی فلسفی بہوں سارے مسئلیں تے ہک بے نال شدید اختلاف رکھدن۔ مثلاً کرکیگارڈ

سخت مذہبی انسان اے تے نیٹشے' ہائیڈیگر تے سارتر ملحد ہن ۔لیکن کئی مسئلیں تے وجودی ہک بے نال متفق وی ہن ۔مثلاً سائنس اساڈے حیاتی تے قدرتی مسائل حل کرن دی اہل کائنی۔

☆ عقل دی مدد نال حقیقت تئیں رسائی ناممکن اے ۔منطقی تراکیب وی ایں سلسلے وچ مدد نہیں کر سکدیاں ۔عقل دی مطلقیت تے ایمان غیر عقلی اے ۔ کیوں جو عقلی قوتاں قطعی طور تے محدود ہن ۔

☆ قوم پرستی' اشتراکیت' فسطائیت تے اینجھے سب نظریے غلط ہن جیندے وچ فرد کوں گروہ دی بھینٹ چڑھاڈتا ویندے ۔

☆ انسانی جذبات وجودی انفرادیت تے داخلیت اہم شے ہے فکر' حزن' افسردگی' مایوسی تے بوریت وغیرہ اہم وجودیاتی نتائج دے حامل ہن ۔ایہہ دل دیں گہرائیں دی خبر گھن کراہیں اساکوں وجودی سچی داخلیت دا پتہ ڈیندن ۔

☆ جیون واسطے مرن ضروری ہے ۔موت دا تصور خصوصی اہمیت دا حامل ہے ۔ انھیں دے علاوہ بے وی کئی مسئلے ہن جیڑھے جزوی طور تے وجودی مفکریں دی اپنی اپنی فکر وچ جیویں کولن ولسن (1931ء دی فکر وچ "اناالحق" تے نیٹشے دی فکر وچ Overman (اوورمین) دا ذکر ملدے ۔ڈوجھی جنگ عظیم دے بعد وجودیت ہک فکری تحریک دا رخ اختیار کر گھدا' تے جرمنی اَتے فرانس وچ ایں خاص مقبولیت حاصل کیتی' ادب تے فن دے علاوہ نفسیات' عمرانیات تے اخلاقیات دے نظریات تے ایندا اڈھا اثر پیا۔

خواجہ فریدؒ (1845ء ۔1901ء) جرمنی دے وجودی فلسفی نیٹشے (1844ء ۔1900ء) دے ہمعصر ہن تے انھیں دی زندگی وچ کئی خصوصیات مشترک ہن ۔لیکن ہک فرق بنیادی اے ۔خواجہ فریدؒ بنیادی طور تے مذہبی انسان ہَن

۔ لیکن نیٹشے لامذہب ہا۔ خواجہ فرید دی ایہ خصوصیت موجودہ وجودیت دے بانی کرکیگارڈ نال ملدی اے لیکن خواجہ فریدؒ دا وحدت الوجود دا نظریہ ہمیشہ متنازعہ فیہ ریہے ۔ ایں نظریے دے خالق ابن عربی (1150ء۔1240ء) تے کفر دا فتویٰ لایا گیا تے بعد وچ بہوں سارے علما ایں نظریے کوں رد کر ڈتا۔ حتیٰ کہ جرمن فلسفی شوپن ہاور (1988ء تا 1860ء) جیندا نیٹشے تے گہرا اثر اے۔ وحدت الوجود کوں رومانی دہریت قرار ڈتے۔ نیٹشے دا نظریہ فوق البشر (Overman) دا اگرچہ اوندی وجود دی فکر نال براہِ راست تعلق نہیں بندا۔ لیکن کیا ایہہ دلچسپ اتفاق کائنی جو اوندے (Overman) وانگوں خواجہ فریدؒ دی فکر وچ قلندر دا تصور ملدے۔

خواجہ فریدؒ دے خیالات جیڑھے وجودی فکر نال ملدن' اگرچہ انھیں دے صوفیانہ نظریات دا عطیہ ہن لیکن بہر حال اوہ ذہین تے بھرپور تخلیقی صلاحیت رکھن والے فنکار ہن ۔ ایں واسطے انھیں دے ''روحانی'' تے ذہنی تجربات دا حصہ دی انھیں دے نظریات وچ ضرور شامل اے۔ بہر حال جیویں مغرب وچ.......... تے نیٹشے مختلف مسائل تے وجودی نقطہ نظر نال سوچیندے پئے ہن' ایویں مشرق وچ خواجہ فریدؒ دی جزوی طور تے سہی انھیں بنیادیں تے غور و فکر وچ مصروف ہن۔

وجودی فلسفی سب کنوں پہلے انسانی مسائل حل کرݨ بارے سائنس دی صلاحیت تے شک و شبہ دا اظہار کریندن تے بعض وجودی مفکرین دے نزدیک سائنسی طریقہ' صداقت دی تحقیق وچ مدد نہیں ڈے سگدا۔ مسلمان صوفیاء دے نزدیک وی ظاہری علوم' حقیقت دی رسائی دا ذریعہ نہیں بݨ سگدے۔ بلکہ ایندے واسطے ''دل'' (وجودیں دی داخلیت) کوں رہنما بݨاوݨاں چاہیدا اے:

علم را برتن زنی مارے بود
علم را بر دل زنی یارے بود

خواجہ فریدؒ دے کلام وچ ظاہری علوم تے انہیں نال وابستہ علماء دی ناکامی تے بے بسی دا ذکر کئی جاہ تے ملدے:

بطلیموس تے فیثا غورث   کر کر سوچ وچار
کھوج سراغ نہ پایا ہرگز   تھک بیٹھے تن مار
کرن منادی رو رو کے   لا یادرکُ الابصار
عالم فاضل عارف کامل   عجز کیتا اقرار
آکھ فریدؔ تماشا   توں وچ کون قطار

سائنسی علوم چونکہ عقل دی مرہونِ منت ہن۔ اِت واسطے انہیں دی ناکامی دا مطلب عقل دی مطلقیت وچ کوئی نقص اے۔ ایہا وجہ اے جو وجودئیں دے نزدیک عقل دی مدد نال حقیقت تائیں رسائی ناممکن اے۔ کیوں جو عقلی تو تاں قطعی طور تے محدود ہن۔ ایہہ فکر کئی مسلمان فلاسفریں دے نزدیک وی پاتی ویندی اے۔ اقبالؔ آہدے:

نکل جا عقل سے آگے کہ یہ نُور
چراغِ راہ ہے منزل نہیں ہے

....

خرد کی گتھیاں سلجھا چکا میں
میرے مولا مجھے صاحب جنوں کر

وجودی تے صوفیا سب متفقہ طور تے عقل دی بجائے دل کوں حقیقت دی دریافت دے سلسلے وچ زیادہ اہمیت ڈیندن۔

خواجہ فریدؒ دے کلام وچ کتھائیں وی عقل کوں حقیقت دی رسائی دا ذریعہ قرار نہیں ڈتا گیا۔ بلکہ اکثر مقامات تے اینداا ظہار ملدے جیندا تعلق دِلی کیفیات

نال اے۔ اَتے ایہ عقل تے غالب رہ گئے:

گر نے پورے بھید بتائے   عقل، فکر سب فہم گمائے

مدہوشی وچ ہوش سکھائے   سارا سفر عروج سمجھایا

....

شوق فرید شعور لڑھایم   حال وِنجایم قال گنوایم

دھوڑی پایم خاک رمایم   دل سب کیس کریندی اے

عقل دی بجائے جذبی کیفیات دا تعلق ''داخل'' نال اے۔ اِت واسطے وجودی ایں کوں بھوں وڈی اہمیت ڈیندن۔ اُنھیں دے نزدیک سچائی تے تکی معروضی حقیقتاں کائنی۔ داخلی تصورات ہن۔ وجودی خارجی رویے دی مذمت کریندن۔ انھیں دے نزدیک مفکر کوں تماشائی دی بجائے فن کار دی حیثیت نال سوچنا چاہیدا اے تے انسانی وجود کوں سمجھن واسطے مظہری شعور دے جذبی پہلو تے زور ڈیونا چاہیدا اے۔ وجودئیں دے نزدیک ذات دا مسئلہ اہم ہے تے او ذاتی کرب، حزن، مایوسی، خاموشی تے فکر تے خاص توجہ ڈیندن تے ایں کوں بچی داخلیت کوں سمجھن واسطے سب کنوں وڈا ذریعہ سمجھدن۔

مسلمان صوفیاء دے نزدیک آپنے اندر جھات پاون تے آپنے آپ کوں بھولن وجودئیں دے نظریئے نال ملدے۔ من عرف نفسہ فقد عرف ربہ' دا مطلب اِی صوفیاء دے نزدیک انسان دے خارج دی بجائے داخل کوں سمجھن واسطے توجہ ڈیون اے۔ خواجہ فریدؒ ہک فنکار ہن تے اُنھیں انسانی وجود کوں سمجھن واسطے فنکار دی نظر نال ڈٹھے تے ایہو نقطہ نظر وجودئیں دا ہے' خواجہ فریدؒ دی ساری شاعری سراپا داخلیت اے تے اونھیں کوں اپنی داخلی کیفیات کوں سمجھن ڈو توجہ ڈیندن:

اپنی حقیقت بھول توں   ہے کوں اصلوں پھول توں

رکھ یاد ساڈا بول توں　　　　آئیں نہ شک ہے محض پک

فاش فرید ایہہ وعظ سُنا توں　　　　عالم' جاہل' شاہ گدا کوں
جے کوئی چاہے فقر فنا کوں　　　　اپنے آپ کوں گولے

دِل جیڑھا ساری کیفیات دا منبع ہے۔ خواجہ فریدؒ دے نزدیک قرآن دے مترادف ہے۔

نہ کافی سمجھ کفایہ　　　　نہ ہادی جانڑ ہدایہ
کر پرزے جلد وقایہ　　　　ایہا دِل قرآن کتابے

ہے جان جہان دی دِلڑی　　　　ہے دید پر ان دی دِلڑی
ہے پرم' گیان دی دِلڑی　　　　دِل بطن بطون دا بابے

دِل لب ہے کون مکاں دا　　　　دِل مرکز زمین زمان دا
دِل غایت اصل جہاں دا　　　　پیا کوڑ پلال حجابے

زندگی دی لغویت دا تصور کئی وجودیں تے خصوصاً البرکامیو دے نزدیک زیادہ ملدے۔ اوندے خیال وچ انسان دائی طور تے لغو حالتیں وچ زندگی بسر کریندے تے ایں لغویت اُتے قابو پاوݨ دی جدوجہد اِچ اِی لگا رہندے مگر اوندیاں سب سرگرمیاں لاحاصل تے لایعنی ثابت تھیندین۔ خواجہ فریدؒ دے نزدیک وی کئی جاہ تے انسان دئیں انھیں سب سرگرمئیں تے کامیابئیں دی بے معنویت دا اظہار ملدے۔

جیڑا رشد ارشاد دی تونڑیں　　　　وچ پھتنا عجم ' عرب

تاں وی کیا تھی پیا ؟

سارے جگ تے حکم چلاویں | پا شاہی منصب

تاں وی کیا تھی پیا ؟

غوثی ، قطبی ، رتبہ پایو | تھیوں شیخ شیوخ لقب

تاں وی کیا تھی پیا ؟

دُنیا دے وچ عزت پایو | ہکیوں عقبےٰ تاں طرب

تاں وی کیا تھی پیا ؟

انھیں ساریں کامیابیں کوں لاحاصل تے بے معنی قرار ڈیوݨ دے بعد خواجہ فریدؒ دا سب کنوں وݙا مقصد فنا دے ذریعے بقا حاصل کرݨ اے:

ہئی گم تھیوݨ مطلب

اِتھاں خواجہ فریدؒ وجودیں دے نظریئے ''عدمت'' دے قریب وچ پُجدن ۔ وجودیں دے نزدیک عدم تائیں رسائی ''حزن'' دے ذریعے تھیندی اے ۔ تے خواجہ فریدؒ دی وݙی خوبی ''حزن'' اِی ہے۔

واہ سوہݨا ڈھولݨ یار سجݨ | واہ سانول ہوت حجاز وطن

آ ڈیکھ فرید دا بیت حزن | ہم روز ازل دی تانگھ طلب

وصل فرید کوں حاصل ہویا | جب ہو گیا نابود

☆☆☆

تلاوڑے

سرائیکی وچ غزل دے امکانات

میڈے خیال مطابق سرائیکی وچ غزل وڈی کامیابی نال لکھی ویندی پئی ہے' لیکن کجھ نقادیں دا خیال اے جو غزل سرائیکی دے مزاج مطابق کائنی۔ ایں واسطے ایندے پھلن پھلن دے امکانات گھٹ ہن۔ لیکن حقیقت کوں ایں مفروضے نال کوئی تعلق کائنی۔ کیوں جو سرائیکی غزل دا قاری بخوبی جاندے جو اَج سرائیکی زبان اِچ جتنے رسالے نکلدن انھیں ساریں وچ غزلاں باقاعدگی نال چھپدیاں پئین۔ ایندے علاوہ ریڈیو دے ادبی پروگراماں وچ غزل شوق نال سُنی ویندی اے۔

سرائیکی غزلیں دے ترے مجموعے "کالے روہ چٹی برف"۔ "دُھمیں مٹی میں سونا" تے "ارداس" چھپ تے مقبول تھی چکین[1]۔ ایندے علاوہ ادبی نشستیں وچ غزل کوں دلچسپی نال سُنیا ویندے۔ انھیں سب گالھیں کنوں ایں حقیقت دا اظہار تھیندے جو سرائیکی شاعری دے قارئین غزل کوں پسند پئے کریندن تے ایہا گالھ ایندی موجودہ کامیابی تے روشن مستقبل دی دلیل اے۔

جتائیں ایں مفروضے دا تعلق اے جو غزل شاعری دے مزاج مطابق کائنی ایہہ مفروضہ بنیادی طور تے غلط ہے۔ سرائیکی شاعری دے مزاج ترے عناصر دے ملاپ نال ترتیب پاتے۔ انھیں وچوں پہلا مقامی اثر ڈوجھا اسلامی تے تریجھا فارسی اثر ہے۔

1۔ غزل دا پہلا مجموعہ "کشکول وچ سمندر" از ممتاز حیدر ڈاہر دی چھپ گئے اُتے رفعت عباس دے جدید غزلیں دا مجموعہ "پڑچھیاں اُتے پھل" دی چھپ گئے۔ جنہیں سرائیکی غزل وچ انقلاب آندے۔ اَتے میڈے نظریے دی تائید کیتی اے۔

سرائیکی وچ غزل بالواسطہ طور تے اُردو تے بلاواسطہ طور تے فارسی اثر دا نتیجہ اے۔ کجھ لوکیں دے نزدیک سرائیکی وچ فارسی دا ایہہ اثر اجنبی اے۔ حالانکہ حقیقت ایہہ ہے جو سرائیکی علاقے دے تعلیم یافتہ طبقے دا ادبی مزاج اردو شاعری بحوالہ فارسی شاعری دے مطالعے دا نتیجہ ہے۔ جیندے وچ غزل کوں بنیادی اہمیت حاصل ہے۔ اَج چونکہ اُردو وچ غزل دی روایت کافی مضبوط اے۔ ایں واسطے اوندا اثر سرائیکی تے مثبت انداز وچ پوندا پئے۔

اُردو ادب وچ ترقی پسند تحریک دے زمانے کجھ نقادیں' اُردو غزل دے مستقبل کنوں مایوسی دا اظہار کیتا ہا۔ لیکن حقیقت ایہہ ہے جو اُردو غزل نویں حالات دے مطابق خود کوں ڈھال کرائیں آپنی توانائی دا بھرپور ثبوت ڈِتے تے انھیں نقادیں دے خدشات غلط ثابت تھئیں۔ سرائیکی وچ وی غزل دی مخالفت اُردو وانگوں انگریزی تعلیم یافتہ طبقے کنوں تھئی ہے۔ جیندا اخود غزل دے مزاج بارے مطالعہ مطلوبہ تقاضے دے مطابق کائنی۔ اُردو دا سب کنوں وڈا شاعر غالبؔ غزل دا شاعر ہے۔ اینویں سرائیکی دے ڈُوں وڈے شاعر قیسؔ فریدی تے اقبالؔ سوکڑی غزل دے شاعر ہن۔ ایندے علاوہ سرائیکی وچ بعض شاعریں دا تصور غزل دے علاوہ تھی وی نھیں سکدا۔ جیویں جو ریاضؔ رحمانی' رشید عثمانی تے نقوی احمد پوریؔ ہن[1]۔ انھیں سب شاعریں دی مقبولیت ایں حقیقت دا اظہار اے جو عام تعلیم یافتہ طبقے کوں سرائیکی غزل دی تنگ دامنی یا سرائیکی شاعری دے مزاج نال عدم مطابقت دی کوئی شکایت کائنی۔

غزل کوں عام طور تے ہک مشکل صنف سمجھیا ویندے۔ ڈو مصریں وچ ہک فکر کوں سمیٹݨ دے علاوہ ردیف قافیے دی پابندی شاعری واسطے دریا کوں کوزے

---

[1] اَج کل دے دور اچ ممتاز حیدر ڈاہر تے عزیز شاہد دی غزل وی اپݨا مقام بݨا گھندے اَتے رفعت عباس دی غزل سرائیکی غزل دا مزاج بدل ڈِتے۔

وچ بند کرݨ دے مترادف ہوندی ہے۔ ایں واسطے بھوں سارے آزاد بلکہ نثری شاعری کرݨ والے سہل پسند شاعریں دے حضور غزل نہ صرف ہک معصیت دا سبب ہے بلکہ ''گنہگار'' وی ہے۔ اساں جاݨدوں جو شاعری کہیں زبان دی ہووے۔ اوندے وچ صرف ہک صنف نئی ہوندی۔ شاعری وچ مختلف اصناف دی موجودگی دا مطلب ادبی ذوق دے مختلف تقاضیاں کوں پورا کرݨ ہے۔ ہر ادبی نقاد کوں علم اے جو غزل' مثنوی' رباعی وغیرہ قاری دے ادبی ذوق دے مختلف تقاضیاں کوں تسکین ڈیندن ایں واسطے کہیں دی صنفِ شاعری دی موت ادبی ذوق دے ہک تقاضے دی موت ہے۔ جیڑھی ناممکن اے۔ ایہا وجہ اے جو جے تائیں ادبی ذوق دا ایہہ تقاضا (جیڑھا غزل نال پورا تھیندے۔) زندہ اے تاں غزل وی زندہ رہسی۔

ایندے علاوہ شاعری دی بعض اصناف مخصوص قسم دے سماجی حالات وچ پیدا تھیندن۔ کیوں جو انھیں سماجی حالات وچ پیدا تھیوݨ والے نظریات کوں اپݨی ضرورت مطابق ہک مخصوص صنف دی ضرورت ہوندی اے۔ فارسی تے ول اُردو غزل انھیں مشترکہ قسم دیاں سماجی حالات دی پیداوار اے۔ غزل وچ علامات دا استعمال تے ذو معنویت دی دراصل سماجی حالات دا نتیجہ ہوندی اے۔ برصغیر وچ ایں قسم دے سماجی تے سیاسی حالات اڄݨ موجود ہن۔ جنھیں کوں غزل اپݨے مخصوص مزاج نال پورا کر سگدی ہے۔ ایں واسطے ایندی ضرورت بدستور موجود اے۔ تے ایندی مقبولیت میڈے ایں دعوے دی صداقت تے شاہد ہے۔

سرائیکی وچ علامتی شاعری

بھوں پُرانے دور کنوں فنونِ لطیفہ وچ علامات دا استعمال آندا پئے۔ عام طور تے ادب وچ انھیں دا استعمال تقریباً دُنیا دے ہر خطے وچ شروع کنوں رہیے۔ علامات بعض اوقات آپنے خیالات تے نظریات کوں پردے وچ رکھݨ واسطے استعمال کیتیاں ڳئین۔ جیویں جو ہک دور وچ صوفی شعراء تنگ نظر مولویں دے اشتعال انگیز فتویں دے ڈر کنوں آپنے مخصوص خیالات دے اظہار واسطے علامات دا سہارا گھندے ہن۔ ایندے علاوہ بعض زمانیں وچ حکمرانیں دے سیاسی جبر تے پابندی دی وجہ کنوں دی علامات دے روپ وچ خیالات دا اظہار کیتا ڳئے۔

اکثر اوقات علامات فنکار دی تخلیق وچ حُسن دا سبب وی بݨدن۔ اِت واسطے عام طور تے مصوری شاعری تے افسانہ نویسی وچ فنکاریں' علامتیں دے ذریعے اپݨیں تخلیقیں دے فنی معیار کوں اُچا کیتے۔ ایندے علاوہ بعض بھوں پیچیدہ فکر کوں عام اَتے سادہ انداز وچ بیان کرݨا اوکھا ہوندے۔ اِت لیوں علامات دا سہارا گھنݨا پوندے۔ بہر حال علامات دے استعمال دے بے شمار جواز ہن۔

سرائیکی وچ سب کنوں پہلے شاعری وچ علامات استعمال کیتیاں ڳئین تے تقریباً ساریں وݙیں شاعریں مثلاً سچل سرمست' بیدل سندھی' خواجہ جمالؒ خواجہ فریدؒ اللہ بخش عارضؔ تے پُر جوشؔ آپنے آپنے کلام وچ علامات کوں بھر پور طور تے

ورتیے ۔علامات کوں ورتن والے تقریباً سارے شاعر تصوف نال دلچسپی رکھدے ہن ۔انہیں آپنے صوفیانہ نظریات کوں علامتی انداز وچ عوام دے سامنے پیش کیتے ۔صوفیاء دا ہر دور وچ تنگ نظر ملئیں نال واسطہ رہ ویندا ہا تے او مولویں دے کفر دے فتویں دی زد وچ رہ ویندے ہن ۔جیندی وجہ کنوں انھیں کوں اپنے نظریات کوں ممکن حد تئیں پردہ ڈیون ضروری ہوندا ہا۔صوفیاء دے کلام وچ ہیر رانجھا' سسی پنوں اتے منصور وغیرہ اپنے وسیع تر علامتی مفہوم وچ استعمال تھیندے رہ گئین ۔مولوی نور دین مسکین اپنے کلام وچ رانجھا ہیر' جوگی تے کھیڑا کوں علامتی طور تے ورتیے تے ہک جاہ تے انھیں علامتیں دا مفہوم ایں بیان کیتے:

1: قصہ معراج دا سُن ہوش ڈے کر رنجھیٹے ہیر دے کوں پوش ڈے کر
2: میڈا مقصود رانجھن مصطفےٰ ہے تے جوگی لامکانی خود خدا ہے
3. تے مائی ہیر ہے اُمت گنہگار اَتے کھیڑا اوڈا نفس بدکار

بھوں سارے صوفیاء کرام دے کلام وچ ہیر اتے سسی طالب حق دی علامت دے طور تے پیش کیتی گئی ہے ۔اتے رانجھا تے پنوں کوں مطلوب تے محبوب دی صورت وچ ظاہر کیتا گئے ۔خواجہ فرید ہیر یعنی عاشق دی زبانی رانجھا یعنی محبوب دا تذکرہ ایں کریندن۔

یار رانجھنے مُرلی واہی' کر کچ ہنر دے
انہد بین بجا من موہیں' زلدی پوٹے جھر دے
جوگن تھیساں خاک رمیساں' رلساں شہر بحر دے

صوفیاء کرام اپنے کلام وچ چرکھا' آتن چیکیں تے سوہریں کوں دی علامتی مفہوم وچ پیش کیتے ۔خواجہ جمالؔ دی مشہور زمانہ سی حرفی پوری دی پوری ایں علامتی زبان وچ لکھی گئی ہے۔خواجہ جمالؔ دے کلام وچ پیکے دے گھر کوں ایں مادی دُنیا

تے سورھے دے گھر کوں اگلی ڈنیا دی علامت بنوائی گئی اے۔ خواجہ جمالؔ دے
نزدیک چرکھا کتن دا مطلب نیکی کماون ہے۔ فرمیندن:

الف اٹھی دھیانڑت جاگ سویرے ٹوں سن وی سیانی
گھن چرکھا پا کتن کھوڑی، لمبی رات وہانی
ایہو ویلھا ہتھ تیڈے نہ آسی وت ہلیانی
اتھ جمالؔ سہاگن سو ہے جو شوہ دے من بھانی
ت تکھائی سٹ دھیا توں کر کجھ نچ توائی
سورھے دے گھر جھڑکاں جھمیاں ڈیسیا ماء پرائی
پنج ہزار اتھ سب کوئی کھڑی، پھپھی ماسی تائی
نہیں جمالؔ اللہ دے باجھوں توڑے سکا بھائی
ص صفاتی نال دھیا توڑے کت پئی ہکا چھلی
ٹھلے سر دے کتن کنوں تند نکیری بھلی
ساری عمر دا کیتا ونجایو گھت کر تند اڈولی
فضل جمالؔ اللہ دے باجھوں نبھے کئی نہ گلی

چرکھے دی علامت خواجہ جمالؔ دے علاوہ کئی انھیں شاعریں دے کلام
وچ وی پاتی ویندی ہے۔ جیندے وچوں تجلؔ سرمست وی شامل ہن۔ بعض صوفی
شعراء دے کلام وچ کھیر، مکھن، متی، مندھاٹی تے جاگ لاون دیاں علامتاں
استعمال کیتیاں، گن تے انھیں علامتیں دے حوالے نال انھیں اپنے مخصوص صوفیانہ
عقائد دی تبلیغ کیتی ہے۔ انھیں علامتیں کوں زیادہ ترورتن والا شاعر اللہ ڈیوایا جوش
ہے۔ انھیں دے کلام وچ مرشد دی اہمیت انھیں علامات دے ذریعے ایں پیش کیتی

گئی ہے:

پہلے کھیر ولوڑن دی ڈھب سکھ آپیر دے ذرٹوں
لیسیا جاگ ڈسیسیا اُنگل نُر پو اینویں کرٹوں
جیہہ تائیں رہبر جاگ نہ لادی بچ بچ پودیں مرتوں
پر جوشاؔ جی دشمن گھر وچ ڈیکھیں چک پوویں کہیں ارٹوں
رب جہاں کوں کھیر ڈیوے کیوں مفت رلاون پانی
کر کر جوڑ ولوڑن دے پیاں مارن مفت مندھانی
جاگ بغیر نہ تھسیا ہرگز توڑی ہوویں سگھڑ سیانی
پُر جوشاؔ بن رہبر دے ہئی سارا پانی پانی
کھیر اُٹھی سویل ولوڑ پہن کئی قسمتاں والیاں مائیاں
ویلھے نُور حضور فجر دے کر دیاں نیک کمائیاں
مکھن میل نتار گھدن آ تُسی گھدن ہمسائیاں
کیا پُرجوشاؔ او وار کڈھیسن جو آساں رکھن پرایاں

پُر جوشؔ دے تقریباً کئی ڈوڑھیں وچ اے مخصوص علامتاں پاتیاں ویندن۔ پُر جوشؔ دے نزدیک کھیر ولوڑن' جاگ لاون' تے مکھن کڈھن دا مطلب نیکی کرن' پیر دی تابعداری تے اپنی مراد حاصل کرن اے۔

اساں اگر اپنی پچھلی شاعری دا بھرپور مطالعہ کروں تاں قدم قدم تے علامات دا استعمال ملدے۔ انھیں مخصوص علامات (جیہڑا ذکر اُتے کیتا گئے) دے علاوہ کئی پیاں بے شمار علامات وی ملدن۔ جنھوں وچوں منصورؔ تے سرمدؔ اپنی تاریخی حیثیت دے علاوہ وسیع تر علامتی مفہوم وچ مستعمل رہین۔ خواجہ فریدؔ دے نزدیک

منصور حق شناسی' حق گوئی تے سر ڈیوݨ دی علامت اے۔

عاشق مست مدام ملامی
کہہ سبحانی بݨ بسطامی
آکھ انا الحق تھی منصور
عاشق ویری سخت ڈیندے
بے شک ہن اُستاد ولیندے
ابن العربی تے منصور!!

ایہہ علامتاں اگرچہ صوفی شعراء ورتیݨ لیکن اِنھیں دے اثرات موجودہ دور دی شاعری تے وی پیکن۔ منصور اپݨے مخصوص علامتی مفہوم وچ بعض نویں شاعریں دے کلام وچ مِلدے۔ اقبال سوکڑی موجودہ دور دا وڈا غزل گو شاعر اے۔ اِنھیں دے کلام وچ منصور دا ذکر بالکل اونہیں مفہوم نال ساڈے سامݨے آندے:

انا الحق دی صدا آوݨ توں رہ گئی
زمانے وچ نہیں منصور کوئی

اِنھیں علامات دے علاوہ جنھیں دا اُتے ذکر کیتا گئے۔ نویں دور دی شاعری وچ بالکل نویاں علامتاں دی ورتیاں گیکن۔ لیکن ایہہ علامتاں اگرچہ زیادہ تر اُردو شاعری کنوں اُدھار گھدیاں گن۔ لیکن اِنھیں دا سبب سرائیکی شعراء دے کلام کوں ہک ہلکا چیہاں پردہ ڈے تے پیش کرݨ اے۔

سیاسی جبر تے تشدد دی وجہ کنوں جیڑھیں نویں علامتیں جنم گھدے۔ اِنھیں وچوں اندھارا سوجھلا' بہار' خزاں' رُت آتے کئی بیاں شامل ہن۔ جیڑھیاں حاکمیں دے سیاسی جبر تے جاگیرداریں دے معاشی استحصال دے نتیجے وچ سامݨے آئین۔

ایں شاعری کوں عام طور تے ترقی پسند شاعری سمجھیا ویندے تے سائیں ارشاد تونسوی دے کلام وچ نہ صرف ایہے علامتاں ورتیاں ہن بلکہ بعض نظمیں ای علامتی روپ اختیار کر گھدے۔ انہیں دی ہک علامتی نظم "عیسیٰ" ملاحظہ ہووے:

ہر پاسے بے رحم صلیباں!
ہر پاسے آنڑ سونہیں لوک
میڈے چار چدھاروں اسریاں
میڈیاں بے وسی دیاں کندھاں
میں جیں پاسے دید بھنویداں
موت دی کالی چادر ڈیہداں
میں ہاں چیر تے سبز مریداں
کہیں پاسوں آواز نی آندی
میڈے دشمن میڈے جائے
میڈے دشمن حق ہمسائے
میکوں اہدن توں مجرم ہئیں
کالی گھپ اندھاری رات اچ
توں ماچس دی تیلی بال تے سگریٹ
لیندیں

توں عیسیٰ ایں!

ترقی پسند شاعری دے بعد نویں شاعری دا چیرھایا دور آئے اوں گئی انھیں علامتیں کوں جنم ڈتے جنھیں وچوں ہوا' برف' بھجّ رات تے پکھی زیادہ مشہور

دن ۔ایں نویں شاعری وچ عام طور تے ذات دے کرب کوں زیادہ شدت نال پیش کیتا ڳئے ۔انھیں نویں شعراء وچوں ممتاز حیدر ڈاہر طارق جامی' تے عابد عمیق مشہور ہن ۔ سئیں ممتاز حیدر ڈاہر دی ہک نویں علامتی نظم ملاحظہ ہووے ۔ایں نظم وچ سیاسی گھٹن کنوں پیدا تھیوݨ والے پورے سماج دے تے اپݨی ذات دے کرب کوں پیش کیتا ڳئے ۔

ہوا دا جھولا اساڈے جیوݨ دی پہلی شرط اے
کوئی ولیکھا نہ کوئی جالا نہ کوئی در ہے
کہیں پرندے دی کندھیاں وچ
سوراخ کر تے مکان وچ اکھیاں نمہیں رکھیا
(پرندے دی شخصیت اپݨیاں پنجاں ممیٹر و کر تے مکان دے باہروں کشٹ کٹ کٹ تے ول ڳئے ہوسن)
اساڈے کن جھڑدیاں گاجاں سُݨدے رہین
مگر بارش دی اندھے مکان دے وچ
رکتھائیں کوئی گھرل نمہیں پاتا
کتھاؤں دی دیوار کوں نمہیں کھادا
اساڈے لنگھ ساݙھے تھیندے ویندن
تے ساہ دی مُٹھ لبھیں تے آ ونجین
اینویں نظر دے اساڈیاں روحاں ساڈے جسمیں کوں
فرقتیں دے سنیہے ڈیسن
اساں نوحیں نال پکیں کندھیں کوں

کتنے توڑیں گھر بیندے رہسوں
ہوا نہ ملسی تاں دھوڑ جیسوں
ہوا دا جھولا اساڈے جیون دی پہلی شرط اے

موجودہ دور دے تقریباً ہوں سارے وڈے شاعر آپنی شاعری وچ بھرپور طور تے نویاں علامتاں ورتیندے پئین۔ اگرچہ علامات دے ایں ''گھوڑ'' وچ ہک ''علاماتی بحران'' وی پیدا تھی گئے۔ کیوں جو ہر شاعر آپڑیاں علامتاں گھڑ گھدین تے مشترکہ مفہوم دی عدم موجودگی دی وجہ نال ابلاغ وچ رکاوٹ آ گئی اے۔ لیکن کجھ مدت بعد جیرھے انھیں نویں علامتیں دا ٹھیک مشترکہ مفہوم متعین تھی ویسی تاں ول یقیناً اساڈی شاعری وچ ہک روشن باب دا اضافہ تھی ویسی۔

سرائیکی وچ سفرنامے

سفرنامہ ہک ادبی صنف دے طور تے اگرچہ کافی مُدت کنوں متعارف تھی چُکیے لیکن سرائیکی وچ حالی ایں پاسے گھٹ توجہ ڈِتی ڳئی اے۔ ایندی ہک وجہ تاں ایہہ ہے جو سرائیکی لکھاریں ایں صنف کوں خاطر خواہ اہمیت نہیں ڈِتی۔ ڈُوجھی وجہ ایہہ ہے جو سرائیکی رسالیں دے مدیریں ایں صنف کوں شخصی نوعیت دی تخلیق قرار ڈے کرائیں اشاعت دے زیادہ موقعے نہیں ڈِتے۔ جیندی وجہ کنوں سرائیکی وچ سفرنامے کوں خاطر خواہ اہمیت نہیں مِل سگی۔

میں اِتھاں اپنڑے ایں نقطہ نظر دا اظہار کر ڈیواں تاں بہتر ہوسی جو سفرنامہ ضروری نہیں جو کہیں ڈُوجھے ملک دی سیر یا سفر بارے لکھیا ونجے۔ جیویں جو بعض حضرات سمجھدن۔ میڈے نزدیک سفرنامہ کہیں قسم دے سفر تے وی مبنی تھی سگدے۔ خواہ او آپنڑے ملک بارے ہووے یا کہیں ہے ملک بارے جیویں جو اُردو وچ اشفاق احمد تے سرائیکی وِچ محمد اسماعیل احمدانی دا سفرنامہ اے۔ جیڑھے آپنڑے ملک وچ سفر دے ذکر تے مبنی ہِن۔

سرائیکی وچ ''پیت دے پندھ'' دے سوا کوئی باقاعدہ سفرنامہ نہیں لکھیا ڳیا۔ لیکن ایندے باوجود وی سرائیکی دے کلاسیکی شاعریں جزوی طور تے آپنڑی بعض نظمیں وچ آپنڑے مختلف سفریں دے تاثرات ضرور بیان کیتن۔ انہیں تاثرات کوں اگرچہ باقاعدہ سفرنامے نہیں آکھیا ونج سگدا لیکن انہیں کوں سرائیکی وچ سفرنامے

لکھݨ دا سِلسِلہ ضرور قرار ڈتا ونج سگدے۔ جیکوں سرائیکی سفرنامے بارے ابتدائی شعوردی نشاندہی آکھیا ونج سگدے۔ خواجہ فریدؒ آپݨی کئی کافیں وچ آپݨے سفرِ حج بارے بہوں سارے شعر آکھن۔ انہیں دی ہک مشہور کافی اے:

آ پہتم جیندیں جیندیں مکے — ایں شہر مبارک تکے!!
واہ دیس عرب دیاں چالیں — خوش طرحیں خوب خصالیں
بکیاں وسر وطن دیاں گالھیں — کیا خویش قبیلے سکے!
انگور ہزار ' منیرن — خربوزے پنڈ کثیرن
رمان صغیر کبیرن — جنّت والے ماروں پھکے
ونج ڈٹھم مدینہ عالی — جتھ کون مکان دا والی
ہے دھرتی عیبوں خالی — پیا نور رسالت جھکّے
توڑے لگدے دھکے دَھکے — اکھ ول ول یار ڈوں تکے
تن آگ محبت بھکے — دِل دردوں لذت چکھے

ایں کافی وچ خواجہ صاحب مکہ معظمہ وچ پہنچݨ اَتے اِتھوں دے مناظر نال آپݨے مذہبی جذبات دا اظہار وی کیتے۔ سفرنامے دے جیڑھے بنیادی عناصر ہوندن او سارے لیکن بہوں مختصر انداز وچ ایں کافی وچ مِلدن۔ اَتے اساں مکّہ معظمہ تے مدینہ منورہ دے ہک زائر دے جذبات کنوں آگاہی حاصل کریندوں۔

خواجہ فریدؒ سئیں وانگوں سرائیکی دے بزرگ شاعر سئیں واحد بخش واحدؔ تے وی آپݨے کلام وچ سفرِ حج دے تاثرات کافی دی شکل وچ پیش کیتن۔ انھیں دی اوں کافی دے کجھ شعر ایں وَن:

آیا بلاوا یار دا — غمخوار دا دلدار دا
عرفات وچ پہنچے جیڈاں — رحمت دی بارش تھئی تیڈاں

بجھّے گئے بڈھڑے جواں　　وعدہ ہا سوہݨے یار دا
کھاوݨ دی ہر شے کھوڑ ہئی　　پاݨی دی کجھ کجھ تھوڑ ہئی
کئی شئے دی نہ کجھ لوڑ ہئی　　اتھ کم نہ ہا تکرار دا
کعبے کوں چُھندا نہ تھکاں　　بھوندا وتاں بھجدا وتاں
ڈھہ ڈھہ پواں اُتھ اُٹھ بہاں　　ویلھا ہارش دی مار دا
زمزم پیوݨ ساگی کرن　　سو بھیڑ وچ بھجدے پھردن
کعبے توں لیڑوں نہ ہٹن　　ہا فیض متھڑے پیار دا
جالی کوں چُم تکدا رہیاں　　چُپ چاپ تھی کنبدا رہیاں
لطف و کرم منگدا رہیاں　　مدنی مٹھے مَن ٹھار دا

واحد بخش واحد سئیں دی خواجہ فرید سئیں وانگوں آپݨی ایں کافی وچ حج دے فریضے دی ادائیگی تے اوندے رسمیں نال آپݨی دِلی کیفیات دا اظہار وݙی ڈاڈھے سوہݨے انداز وچ کیتے۔

سفرِ حج کنوں ہٹ کرائیں بعض شاعریں آپݨا مختلف سفریں دا ذکر جزوی طور تے آپݨے کلام وچ کیتے۔ سئیں برأت علی برأت علی آپݨی مشہور مثنوی "دسی" وچ آپݨے تبادلے تے احمد پور ضلعے دی سیر بارے مختصر طور تے کئی شعر آکھن:

سن اُنویہ سو تریہہ اندر جاں ہویا امر زبانہ
ملیا ترت ڈویژن توں تبدیلی دا پروانہ
وچ احمد ضلعے دے وچ پہتم وقت شبانہ
چارج نال سنبھال گھددے ہک خانہ ماہانہ
دایہ پیدل نال اساڈے ناخواندہ رمضانہ
مفلس مرد شکستہ خاطر من موہن فرزانہ

آ کھیم مرد معمر کوں اے مرد ضعیف زمانہ

کر کجھ یاد سُنا افسانہ' قصہ بادشاہانہ

برأت علی برأت سئیں وانگوں مولوی محمد حسین شادؔ مرحوم دی آ ٹھی ہک لمبی نظم

"پوہ دا شکار" وچ آپنے سفر دی مختصر روداد بیان کریندن ۔ اُتے سفر وچ آپنے سنگتیں

دیاں مشکلاں تے شکار دیں صعوبتیں دا حال وی بیان کریندن:

ہال ہلوڑے ویندیں تائیں ہلکن نہ وچ ڈوڑا سائیں

ڈِکے تھیسو وچ اتھائیں پڑھڑیاں زالاں منگن دعائیں

یا رب سیاں خیر گذار

پوہ دا کھیڈیے واہ شکار

جھاگے ڈاڈھا ظلم کماون کنبدیں ڈِکدیں سائیکل چاون

بار کتوں جا چیل نواون کھنگن گھرکن ریش وہاون

روندیں کھپدیں تھپے مار

پوہ دا کھیڈیے واہ شکار

تلّے خان جا بھاکل پایا سارا درد بشیر ونجایا

کوٹھے دے وچ جوڑ بلھایا رکھلدیں ہسدیں حال ونڈایا

وِسریا سارا درد ازار

پوہ دا کھیڈیے واہ شکار

عبداللطیف لُطفؔ مرحوم وی آپنے ہک سفر دا ذکر آ ٹھی ہک

لمبی نظم لورالائی دی وادی وچ جز دی طور تے کریندن تے

اِتھوں دی رونقیں دا ذکر ڈاڈھے جذبے نال کریندن:

سُنّو مجلس بے ڈھنگ شاعر دی پُرسوز ایہا گفتارے

ایں لورا لائی دی وادی دا کر ݙیواں بیان اظہارے
جیں پاسے نظر ݙکاواں میں ݙسدے ہن خوشبو دے مہکارے
ہا موسم جون جولائی دا کرو دل دے نال وچارے
ہک ݙیہہ نال حیاں دے ہکیاں قسمت نال بزارے
ݙیکھ کے دل حیران تھیا اُتھاں میویں دے انبارے

انھیں شاعریں وانگوں جزوی طور تے کئی ٻئیں شاعریں وی آپݨے کلام وچ آپݨے کئی سفریں دا ذکر کیتے۔ انھیں وچوں جمشید کمتر خاص طور تے قابلِ ذکر ہن۔ لیکن کہیں وی باقاعدہ طور تے کوئی شعری سفرنامہ نہیں لکھیا۔

سرائیکی نثر دا زمانہ سرائیکی شاعری کنوں ٻہوں بعد دا ہے۔ لیکن وَت وی سرائیکی نثر وچ جزوی طور تے سفرنامہ قسم دیاں تحریراں ضرور ملدن۔ اختر علی بلوچ آپݨے سفرنامے سندھ دا ذکر "ولایت سندھ دیاں ڳالھیں" دے عنوان نال ماہنامہ "اختر" ملتان دے جون 1969ء تے جولائی 1969ء دے شمارے وچ کیتے۔ انھیں آپݨے ایں سفرنامے وچ سندھ دے ٻہوں سارے شہریں مثلاً سکھر، خیر پور، کوٹ ݙیجی، لاڑکانہ، دادو، نواب شاہ، سانگھڑ، میر پور خاص، ٹھٹھہ، حیدر آباد، ٹھٹھ، وتاج پور تے کئی ٻئیں شہریں دے سفر دا ذکر کیتے۔ انھیں زیادہ تر آپݨے سفرنامے وچ انھیں شہریں وچ مقیم وݙے علمی، ادبی اَتے سیاسی آدمیں نال ملاقات دے ذکر تے زیادہ زور ݙتے۔ او اتھاں جنہیں آدمیں کوں ملن انھیں وچ پروفیسر عطاء محمد حامی، شفیع علوی، محمد اسماعیل احمدانی، مہر کاچیلوی، عطا محمد لغاری تے شیخ ایاز دے ناں جاݨے سُنڄاتے ہن۔ ایہہ سفرنامہ اگرچہ مکمل طور تے کتابی صورت وچ نئیں چھپیا مگر "اختر" وچ چھپیاں ہویاں ݙو قسطاں سفرنامے دے ٻہوں سارے تقاضیں کوں پورا کریندن۔ ایں سفرنامے دی زبان خالص ادبی اے تے ایہہ سفرنامہ قاری واسطے دلچسپی تے معلومات دا خاصا مواد فراہم کریندے۔

اختر علی بلوچ آپݨے ہک ہے سفرنامے دا ذکر وی ماہنامہ "اختر" جولائی 1968ء دے شمارے وچ کیتے۔ ایہ سفرنامہ انہیں خواجہ فریدؒ دے عرس اتے مشاعرے وچ شمولیت کیوں کوٹ مٹھن ڈو کیتا ہا۔ ایں سفر وچ انھیں عبدالمجید میمن تے سید محمد تقی جیڑھے عرس تے آئے ہوئے ہن نال ملاقات دا ذکر کیتے۔ ایں قسم دے سفر (جیڑھے مختلف سرائیکی رسالیں دی ایڈیٹریں آپݨے مقاصد کوں اگوں تے ودھاوݨ واسطے کیتن) دا ذکر مختلف رسالیں وچ چھپدا ریہے۔ انھیں کوں سفرنامہ کنیں زیادہ رپورتاژ آکھیا ونج سکدے۔ لیکن انہیں وچ جزوی طور تے سفرنامہ دے کجھ عناصر دی نشاندہی ضرور تھیندی اے۔

انھیں سفرنامیں وچوں "صوفی احمد جان دا سفر" نسبتاً قابلِ ذکر ہے۔ ایہ ماہنامہ سرائیکی ادب دے اکتوبر 1972ء دے شمارے وچ ایں ناں نال چھپے۔ ایہ سفر صوفی احمد جان چاچڑاں کنوں ملتان تائیں کیتا ہا۔ ایں سفر وچ صوفی احمد جان تے مولانا نوراحمد خان فریدی نال آمݨی ملاقات اَتے ملاقات وچ جیڑھے علمی ادبی مسائل تے گفتگو تھئی اے اوندا مختصر ذکر کیتے۔ اینکوں ہک مختصر سفرنامہ آکھیا ونج سکدے۔ ایویں ہفت روزہ "تمدن" ڈیرہ اسماعیل خان دے ماہانہ سرائیکی ایڈیشن' اگست 1975ء دے وچ چھپیا ہویا تسلیم فیروز اَتے الٰہی بخش سودائی دا ملتان تے بہاولپور دا مشترکہ سفرنامہ وی قابل ذکر اے۔ ایں مختصر سفرنامہ وچ انھیں ملتان وچ عزیز الرحمٰن ملک' امید ملتانی' دلدار بلوچ' مہر عبدالحق' ارشد ملتانی' خان رضوانی اَتے بہاول پور وچ نصراللہ خان ناصر' دلشاد کلانچوی اَتے سیٹھ عبیدالرحمٰن نال ملاقاتیں دا ذکر کیتے۔ سرائیکی ادب ملتان دے جون 1978ء دے شمارے وچ مولانا نوراحمد خان فریدی دے کراچی دے "سفر" دے ذکر تے مبنی ہک مضمون شامل اے۔ مولانا فریدی کراچی شاہ لطیف کانگریس وچ شامل تھیوݨ گئے ہن۔ انھیں اپݨے ایں سفرنامے

وچ کانگریس وچ تھیون والی کارروائی دی تفصیل بیان کیتی اے' آخر وچ ایہہ سفرنامہ
ہک رپورٹ دی شکل اختیار کر گھندے مگر جزوی طور تے ایندے وچ دی سفرنامے
دیاں خوبیاں موجود ہن۔ ایں قسم دے بہوں سارے سفرنامے جنہیں کوں رپورتاژ
آکھن بہتر اے مختلف رسالیں وچ چھپے ہوئے ملدن۔ ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' دے
فروری 1980ء دے شمارے وچ ثریا شہاب دے ملتان دے سفر کوں عارف
الاسلام صدیقی ہک رپورٹ دی صورت وچ لکھیے۔ انہیں دے علاوہ ''سرائیکی ادب''
ملتان دے اکتوبر' نومبر اَتے دسمبر 1980ء وچ عمر علی خان بلوچ دے مختلف علاقے
مثلاً سرگودھا' بہاول پور' چنی گوٹھ' احمد پور شرقیہ' خان پور' رحیم یار خان تے گھوٹکی دے
سفریں دا ذکر کیتے۔ انہیں کوں بالترتیب سجاد حیدر پرویز' افتخار احمد اختر اَتے مقبول
گیلانی رپورٹ دی صورت وچ لکھیے۔ ایہہ وی زیادہ تر رپورتاژ ہن' مگر جزوی طور تے
انہیں وچ سفرنامے دے کجھ عناصر ملدن۔ انہیں دی سب کنوں وڈی کمزوری ایہہ
ہے جو انہیں دی زبان ادبی کائنی۔

سہ ماہی سرائیکی بہاول پور دے جنوری تا مارچ 1981ء دے شمارے وچ
بریگیڈیئر نذیر علی شاہ دا ہک چھوٹا جیہاں سفرنامہ ''یاداں'' دے عنوان نال چھپے۔ ایندے وچ
ڈوجھی عالمی جنگ دے دوران قاہرہ دے ہک ہوٹل اَتے ہوائی حملے دا ذکر ملدے۔ مصنف
خود ایں ہوٹل وچ موجود ہن۔ انہیں مختصراً اوں حملے بارے اپنے تاثرات دا ذکر کیتے۔

سرائیکی دے مختصر نثری لیکن غیر مطبوعہ سفرنامیں وچ سرائیکی دے عمگر لکھاری
سئیں محمد ہاشم چمن دے سفرنامے دا وی ذکر ضروری ہے۔ انہیں ڈیرہ غازی خان کنوں
لاہور تائیں اپنے سفر کوں بہوں دلکش تے سوہنے ادبی انداز وچ لکھیے۔ لیکن او حالی
تائیں اشاعت پذیر نہیں تھیا۔ انہیں جزوی تے مختصر سفرنامیں کنوں علاوہ سرائیکی وچ
''پیت دے پندھ'' سرائیکی دے مہاندرے لکھاری سئیں محمد اسماعیل احمدانی دا سفرنامہ

ہے۔اینکوں سرائیکی وچ ہک باقاعدہ سفرنامہ آکھیا ونج سگدے۔ ایہہ سفرنامہ اندرون ملک کیتے ہوئے ہک سفر دے ذکر تے مبنی ہے۔ ایہہ سفر سانگھڑ (سندھ) کنوں فورٹ منرو تئیں کیتا گئے۔ ایہہ سفرنامہ ڈو قسمیں دے سفریں تے مبنی ہے۔ ہک جسمانی تے بیا ذہنی' جسمانی طور تے مصنف سانگھڑ کنوں فورٹ منرو تئیں جیڑھے مختلف علاقیں مثلاً شہداد پور' روہڑی' خان پور' بہاول پور' ملتان' شادن لنڈ' گدائی آتے سخی سرور وچوں گزردے تاں ذہنی طور تے او نال نال انہیں شہریں تے ایں پورے سندھی آتے سرائیکی وسیب دے مذہب' تاریخ' ادب تے تہذیب ثقافت دے ہزاریں سالیں دے سفرکوں وی اپنے ذہن وچ تازہ کریندے۔ سفرنامے دا ایہہ اسلوب اتنا موثر اے جو مصنف خود ایں علاقے دی پوری تاریخ دا ہک کردار بݨ تے سامنے آندے تے ایہہ سارا سفرنامہ ایں سارے علاقے دی تہذیب' ثقافت' مذہب تے حریت پسندی دی تاریخ بݨ ویندی ہے۔ مصنف اپنے ایں سفر وچ اپݨی تاریخ دے حوالے نال اپݨی ذات تے تشخص دی دریافت تے نکلا ہویا مسافر لگدے۔ ایں طرحاں ایہہ سفرنامہ ہک عام روایتی سفرنامے کنوں ہٹ تے اپݨی ذات قومیت تے تہذیب ثقافت دی دریافت دی داستان بݨ ویندی ہے۔ ایں طرحاں ایں سفرنامے کوں مصنف دی ذات دی تلاش دی کہاݨی وی آکھیا ونج سگدے۔

"پیت دے پندھ" دی زبان دلکش موثر تے خالص ادبی زبان اے۔ آتے اوندے اسلوب افسانوی تے شاعرانہ ہے۔ جینکوں فنتاسی قسم دی تحریر آکھیا ونج سگدے۔ ایں سفرنامے سرائیکی نثر وچ یقیناً ہک نویں جاندار اتے قابل تقلید اسلوب کوں روشناس کرائے اتے سرائیکی لکھاریں وچ ایں نویں اسلوب کوں اپناوݨ دی اُمنگ پیدا کر ڈِتی ہے۔ ایہہ سفرنامہ سرائیکی وچ باقاعدہ سفرنامے دی مضبوط بنیاد قرار ڈِتا ونج سگدے۔

اقبالؒ تے سرائیکی صوفی شاعر

ایں گالھ کنوں اِنکار نہیں کیتا ونج سگدا جو اقبالؒ دے سارے افکار دی بنیاد اسلام ہے۔ لیکن ایندے باوجود اُنھیں دے فلسفے دے بعض نمایاں پہلوؤں دے بارے وچ آکھیا ویندے جو او مختلف مفکرین دے نظریات دا نتیجہ ہِن۔ جیویں جو کجھ لوکیں دا خیال اے جو اقبالؒ دے مردِ مومن دا تصور جرمن فلاسفر فریڈرک نٹشے (1844ء تا 1900ء) دے نظریے فوق البشر (Overman) دا مرہونِ منت اے تے اینویں اُنھیں دے عقل و عشق دے نظریے بارے ڈسیا ویندے جو او مولانا رومؒ دے خیالات دا نتیجہ ہے۔

میں اِتھاں نٹشے دے فوق البشر تے اقبالؒ دے مردِ مومن دا موازنہ نہیں کرݨ چاہندا تے نہ مولانا رومؒ دے نظریے عقل و عشق دا اقبالؒ دے ایں نظریے دی نشاندہی کریساں جو اقبالؒ نٹشے اُتے رومیؒ دے اثرات دا اعتراف کیتے۔ لیکن انھیں کئی ہے اتھے مفکریں دا ذکر نہیں کیتا جنھیں دا اقبالؒ دی فکر تے ڈاڈھا اثر ہے تے انھیں مفکریں تے شاعریں وچوں چند ہک سرائیکی زبان دے صوفی شاعر ہِن۔ ایہ سب صوفی شاعر اقبالؒ کنوں پہلے تھی گزرن تے اُنھیں وچوں خصوصی طور تے سچل سرمستؒ بیدل سندھیؒ، بیکس فقیرؒ تے خواجہ فریدؒ دے ناں قابلِ ذکر ہِن۔

اقبالؒ خواجہ فریدؒ (1845ء تا 1901ء) کنوں بخوبی واقف ہِن۔ ہک

روایت دے مطابق انھیں آکھیا ہا۔"جو جیرمی قوم وچ خواجہ فرید دی شاعری موجود ہووے اوندے وچ عشق دانہ ہووݨ حیرت انگیز اے۔"

اقبالؒ دے افکار وچ مردِ مومن دا تصور ہک اہم خصوصیت دا حامل ہے۔

اقبالؒ اونکوں کتھائیں مردِ مومن آہدے:

کوئی اندازہ کرسکتا ہے اس کے زورِ بازو کا
نگاہِ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

تے کتھائیں قلندر آہدے:

مرقد کا شبستاں بھی اُسے راس نہ آیا
آرام قلندر کو تہِ خاک نہیں ہے

اقبالؒ دا مردِ مومن موحد ہے۔ اوسراپا عشق ہے تے کردار دا غازی ہے۔

اوندیاں کجھ بیاں صفات اقبالؒ دی نظر وچ ایہ ہن۔

ہو حلقۂ یاراں تو بریشم کی طرح نرم
رزمِ حق و باطل ہو تو فولاد ہے مومن
افلاک سے ہے اس کی حریفانہ کشاکش
خاکی ہے مگر خاک سے آزاد ہے مومن
جچتے نہیں کنجشک و حمام اس کی نظر میں
جبریل و سرافیل کا صیاد ہے مومن!

کہتے ہیں فرشتے کہ دلآویز ہے مومن!
حوروں کو شکایت ہے کم آمیز ہے مومن!

اقبالؒ دے ایں مردِ مومن دا تصور خواجہ فریدؒ کنیں پہلے کولوں موجود ہے۔

خواجہ فریدؒ پنْڑے مردِ مومن کوں قلندر آہدن۔

قلندر "ہم اوست" ہے۔ سراپا عشق اے ظاہری عبادت ڈو گھٹ توجہ ڈیندے ۔لیکن ذات واحد دے جلویں وِچ مست رہندے تے دُنیا دی جاہ و جلال ڈو توجہ نہیں ڈیندا۔

آہدن قلندر روز و شب
پنْڑی خود میں خود غرق

حاجت نہ صوم صلوٰۃ دی	خواہش نہ حج زکوٰۃ دی
چاہت نہ ذات صفات دی	ہک شان وحدت جی مرک
نہ طلب مُلک تے مال دی	نہ غرض جاہ و جلال دی
مستی خدائی خیال دی	پوہنْے نہ آدم چٹے تے تک
نفس مقدس اہلِ سعادت	علم عمل وِچ رکھن سیادت
چھوڑ کر ورد تے زہد عبادت	بت کردے ورد پرستی
صاف مُبرّا غیر خیالوں	پاک عیالوں آلوں مالوں
راسخ وجدوں ذوقوں چالوں	وہ واہ مستیں دی مستی!!

خواجہ فریدؒ خود کوں قلندر آہدن:

اساں سو بدمست قلندر ہوں	کڈیں مسجد ہوں کڈیں مندر ہوں

اقبالؒ دی خواجہ فریدؒ وانگوں خود کوں قلندر قرار ڈیندن:

تھا ضبط بہت مُشکل اس سیلِ معانی کا	کہہ ڈالے قلندر نے اسرار کتاب آخر

....

بیا بہ مجلسِ اقبالؔ و یک دو ساغر کش	اگرچہ سر نہ تراشد قلندری داند

معلوم تھیندے جو اقبالؒ "مردِ مومن" دا تصور شئے دی بجائے خواجہ فریدؒ کنوں

گھدے۔

خواجہ فریدؒ دے علاوہ بیدلؔ سندھی دے افکار وچ وی ہک مردِ مومن دا تصور
ملدے۔ بیدلؔ سندھی اپنْے مردِ قلندر کوں "صوفی" آہدے۔ صوفی ہمہ اوستی اے تے
مذہبی جھیڑے جھگڑے کنوں بالاتر ہے:

مذہب دا ست گوڑا جھیڑا   وحدت دی گھن راہ

....

شیعہ سُنی تھیون سوکھا   صوفی کون سڈاوے گا

صوفیائے کرام اپنْے جیرھے مردِ کامل دا تصور پیش کریندن اوندے اُتے خود
وی پورا اتردن۔

اَج علم تے سائنس دا وڈا اچرچا ہے لیکن ایندے باوجود اَجن تائیں انسان
تے کائنات دے کئی گوشے اوندی دسترس توں باہر ہن۔ اقبالؔ خود جدید علوم کنوں
واقف ہن۔ لیکن او وی علم دی نارسائی تے سطحیت دی شکایت کریندن۔ انھیں دے
نزدیک وی صوفیا وانگوں حقیقت تائیں رسائی علم دی بجائے عشق نال تھیندی ہے:

علم ہے ابن الکتاب' عشق ہے ام الکتاب

فقر مقامِ نظر علم مقامِ خبر   فقر میں مستی ثواب' علم میں مستی گناہ

بندہ تخمین و ظن کرمِ کتابی نہ بن   عشق سراپا حضور' علم سراپا حجاب

بیدلؔ سندھی دے کلام وچ علم تے عشق دے بارے ایہ فکر ول ول ملدی
ہے' ظاہر علوم دی حقیقت تائیں رسائی نئیں تھیندی بلکہ عشق اِی اصل راہ ہے جیندے
ذریعے سالک اپنْے مقام تائیں ونج پہنچدے:

سِکھ رمز وجود ونجاونْ دی   نہیں حاجت پڑھنْ پڑھاونْ دی

....

ہدایہ کنز قدوری ملوانے نوں ڈبوے مغروری
جتھاں دا منصب ہے منصوری کھیلے برہ دی بازی ہو

ملاں قاضی پڑھن کتاباں بیٹھے تولن ڈوہ ثواباں
تھین بنا ناداں نام محبت دی کون پچھانے

ایں فکر دا اظہار بیکس فقیر دے کلام وچ وی ملدا ہے۔

بیکس خادم در انہاں دا جتھاں وچ دین ایمان وکایا
علم عقل دی جا نہ کائی گئی ہوش گنوایا !
مدہوشی دی منزل اُتے صدقے سر کرایا

خواجہ فریدؒ دے کلام وچ وی مختلف جتھیں تے علم دی نارسائی دے المیے دا
کئی کئی انداز وچ ذکر ملدا ہے۔

نہ کافی جاٹ کفایہ نہ ہادی سمجھ ہدایہ
کر پرزے جلد وقایہ اہو "دِل" قرآن کتابے

سب وسریے علم علوم اساں گل بھل گیاں رسم رسوم اساں
ہے باقی درد دی دھام اساں ہک برہوندی یاد رہیوسے گت

ظاہری علوم عقل دی کاوش دا نتیجہ ہن۔ جیکر ایہ علوم ناقابلِ بھروسہ ہن تاں
ایندا مطلب ایہ ہے جو عقل اِی ناقابل بھروسہ ہے۔ اِت واسطے جیویں ظاہری علم
حقیقت تائیں نہیں پہنچیندا۔ اینویں عقل دی منزل تائیں نہیں پہنچا سگدا۔ ایہ فکر صوفیاء
کرام دے نظریات وچ ہک بنیادی ستون دی حیثیت رکھدے۔ تے اِت لیوں او
عشق تے اپنے تجربات روحانی دی بنیاد رکھدن۔ سچل سرمست آہدن:

دامن تیڈے آ مَیں پیاں　　　　ہوش عقل ٹوں مُنْ میں وکیاں

بخش گناہ اساکوں مائی

بیدل سندھی زیادہ وضاحت نال آہدن:

نال دلیل نہ لبھسی دلبر　　　　عقل نہ اوڈیں تھیسی رہبر

....

کھیت عقل دی ہک پل وچ　　　　برہا کریندا بھیل

خواجہ فرید عقل دے اُتے عشق دی برتری کوں تسلیم کریندے ہوئے آہدن:

آتش عشق رنجھیٹے والی　　　　ہوش فکر دی پاڑ پچالی

ڈھاٹھ اندر وچ بلے وو یار

اقبال دا نظریہ عقل و عشق انھیں صوفیاء دے خیالات دا مرہون منت ہے۔

اودی انھیں ای دی تقلید وچ وَل وَل علم تے عقل دی نارسائی تے عشق دی کامیابی دا

ذکر کریندن:

گزر جا عقل سے آگے کہ یہ نور　　　　چراغ راہ ہے منزل نہیں ہے

....

۔ انجام خرد ہے بے حضوری　　　　ہے فلسفہ زندگی سے دوری

۔ بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق　　　　عقل ہے محو تماشائے لب بام ابھی

۔ خرد کی گتھیاں سلجھا چکا میں　　　　مرے مولا مجھے صاحب جنوں کر

اقبالؒ دے خصوصی نظریات وچ ''خودی'' کوں وڈا مقام حاصل ہے تے

عام طور تے ایہ سمجھیا ویندے جو صوفیاء دے برخلاف اقبالؒ خودی کوں مثبت مفہوم ڈِتے

تے انسان کوں خودی بلند کرݨ دی تعلیم ڈِتی ہے:

خودی کو کر بلند اتنا کہ ہر تقدیر سے پہلے　　　　خدا بندے سے خود پوچھے بتا تیری رضا کیا ہے

عاقل نہ ہو خودی سے کر اپنی پاسبانی   شاید کسی حرم کا تو بھی ہے آستانہ

آہدن صوفیا خودی کوں مارݨ دی تعلیم ڈیندے ہن۔ حالانکہ ایہ سب غلط فہمی تے مبنی ہے۔ صوفیا جیرھی خود کوں مٹاوݨ دی تعلیم ڈیندے ہن او دراصل وڈائی "فخر" تے "انا" ہے۔ جیویں جو سچل سرمست آہدے:

سچل صبر اتھاہیں کرتاں مٹتاں نام وڈائی دا

صوفیاء دے نزدیک وی خودی دا مثبت تصور پہلے کنوں موجود اے اوہ وی اقبالؒ وانگوں "خودی" کنوں مراد "اپݨی ذات دا شعور" گھندے رہ گئے ہن۔ خواجہ فریدؒ اپݨے "مرد قلندر" دی سب کنوں وڈی خوبی اِیہا قرار ڈیندن جو او اپݨی خودی دا شعور حاصل کرݨ واسطے رات ڈینہہ اوندے تصور وچ مصروف رہندے:

آ ہن قلندر روز و شب   سچی "خودی" میں خود غرق

خواجہ فریدؒ کنوں پہلے سچل سرمستؒ دے کلام وچ وی خودی دا ایہو مثبت تصور ملدے۔ اگرچہ او خواجہ فریدؒ تے اقبالؒ وانگوں اپݨی ذات دے شعور کوں خودی دا ناں نہیں ڈیندے۔ لیکن انہیں انسان کوں اپݨی حقیقت سُنجاݨݨ تے غیور زندگی گزارݨ دی تعلیم ڈیندے ہن تے ایہ تعلیم "خودی دی پرورش" دے مترادف ہے:

چھوڑ گمان گدائی والا شملہ چا بدھ شاہی دا

سچل سائیں سچ توں ڈیکھیں غرق کریں چا غربت کوں

او رکتلا ڈینہہ غلامی دچ   تے سارا زور سلامی وچ

کیوں آپ گھتوئی خامی وچ

تے سولی سر سلاوݨ کیا   تے آپوں آپ اگھاوݨ کیا

عاشق ہو کر نوبت ماریں اپنا سر صحیح سنبھاریں
با نُھپ والی گالھ وساریں
سر دے وال مُنادن کیا وت آپ تے لوک کھلاون کیا

اِتھاں ایہ آکھن مشکل ہے جو اقبالؒ کنوں پہلے خودی دا مثبت تصور موجود نہ ہا۔
بلکہ حقیقت ایہ ہے جو سرائیکی صوفی شعراء وچ خودی دا مثبت تصور شروع کنوں موجود ریہے۔
اقبالؒ اگرچہ زیادہ تر اپنے سارے نظریات مثلاً مردِ مومن، خودی، عقل و عشق، ملائیت کنوں نفرت، عمل دی تلقین وغیرہ مسلمان صوفیاء کنوں گھندن۔ لیکن او ہمیشہ صوفیا کنوں ناراض رہ گئین۔ اپنی نظم ''صوفی سے'' وچ آہدن:

تری نگاہ میں ہے معجزات کی دنیا مری نگاہ میں ہے حادثات کی دنیا

اینویں اپنی نظم ''تصوف'' وچ صوفی نال مخاطب تھی تے آہدن:

یہ ذکرِ نیم شبی یہ مراقبے یہ سرود تری خودی کے نگہباں نہیں تو کچھ بھی نہیں

اقبالؒ ساری عمر صوفیاء دی بے عملی دے دی شاکی رہ گئین۔ او اپنی نظم ''مستی کردار'' وچ صوفیاء دے مردِ قلندر تے اپنے مردِ مومن دے تصور وچ اختلاف ایں بیان کریندن:

صوفی کی طریقت میں فقط مستیٔ احوال مُلا کی شریعت میں فقط مستیٔ گفتار

شاعر کی نوا مردہ و افسردہ بے ذوق افکار میں سرمست نہ خوابیدہ نہ بیدار
وہ مردِ مجاہد نظر آتا نہیں مجھ کو ہو جس کی رگ و پے میں فقط مستیٔ کردار

اگرچہ اقبالؒ دی ایہ شکایت عام طور تے درست ہے لیکن اینکوں کلیہ نہیں بنایا ونج سکدا کیوں جو صوفیاء عمل دی بھرپور تلقین کیتی اے۔ جیویں جو تھل سرمست تے

خواجہ فرید آہدن۔خواجہ فریدؒ آہدے:

ایں راہ ڈو آنویں نہ ہا　　جے آئیں قدم ڈِتھو ڈیہہ ڈوڈھا
پچھوں تے نہ ڈیکھیں منہ وَلا　　حیلہ کریں ' سر تئیں تھئیں

سچل سرمستؒ دے کلام وچ وی عمل دی تلقین ملدی اے:

وَل پیر پچھوتیں نُرتاں ناہیں　　وَت انجھا سودا کرتاں ناہیں
وَت موت کنوں وی ڈرتاں کیا
وَت یار برہ دا چاوڻ کیا　　وَت آپ کوں آپ پناوڻ کیا

میڈے خیال مطابق صوفیاء دے ایں پیغام دے روشنی وچ ساریں صوفیں تے بے عملی دا الزام ٹھیک کائنی۔

اقبالؒ صوفی وانگوں مُلاں تے وی راضی کائنی۔اوانددے اُتے مستیٔ گفتار رہبانیت تے فی سبیل اللہ فساد دا اعتراض کریندن:

صوفی کی طریقت میں فقط مستیٔ احوال　　مُلا کی شریعت میں فقط مستیٔ گفتار
فقہ شہر بھی رہبانیت پہ ہے مجبور　　کہ معرکہ شریعت کے ہیں جنگ دست بدست
کارمومن فی سبیل اللہ جہاد　　دین مُلا فی سبیل اللہ فساد
الفاظ و معانی میں تفاوت نہیں لیکن　　مُلا کی اذان اور مجاہد کی اذاں اور
تری نمازیں باقی جلال ہے نہ جمال　　تری اذاں میں نہیں ہے مری سحر کا پیام

مُلاں دے بارے وچ اقبالؒ دی ایہ سوچ سرائیکی صوفی شعراء دے کلام دے وچ پوری وضاحت نال ملدی ہے۔سچل سرمست تے بیدل سندھی ایں موضوع تے بہوں کجھ لکھیے۔مَیں جاہ دی کمی دی وجہ کنوں اِتھاں صرف خواجہ فریدؒ دے کجھ خیالات پیش کرینداں:

مُلاں نہیں کہیں کار دے

شیوے نہ جاݨن یار دے
واقف نہ بھیت اسرار دے
وِچ کنڈ دے بھر تھئے نی وڑیں

....

مُلّاں ویری سخت ڈِسیندے
بے شک دِین استاد ولیندے
ابن العربی تے منصور
مُلّاں پکڑوے معنی کردے
آیت درس حدیث خبردے
صرف صدا تے تھئے مغرور

ایں مختصر گفتگو توں ایہ حقیقت واضح تھی ویندی ہے جو اقبالؔ دے افکار دے بنیادی ستون مثلاً مردِ کامل، عقل و عشق، خودی، عمل دی تلقین تے ملائیت کنوں بیزاری دے تصورات جتھاں شئے، رومیؔ تے بے مسلمان صوفیا تے مفکرین کنوں گھدے گھِن اُتھاں سرائیکی دے صوفی شعراء دادی اقبالؒ دے افکار دی تعمیر وچ خاص حصہ ہے۔ اقبالؒ توڑیں پوری زندگی تصوف تے صوفیا کنوں تنگ رہ گھِن لیکن ایہ حقیقت ہے جو انھیں دے ایہ افکار سرائیکی صوفی شاعرانھیں دی (اقبالؒ دی) پیدائش کنوں بہوں پہلے اپݨی شاعری دے ذریعے عوام تائیں پُہنچیندے رہ گھِن۔ تاہم صوفیاء نے کلام وچ انسان دوستی، امن، مذہبی رواداری دا پیغام ملدے۔ جڈاں جو اقبال دے کلام وچ ایہ عنصر گم ہیں۔ اُتے تلوار، شاہین، مجاہد دے حوالے نال طاقت دے نال دنیا کوں فتح کرݨ دا پیغام ہے۔

☆☆☆

بلھے شاہ دی زبان

ڈنیا دی تاریخ ایں گالھ دی گواہ ہے جو استحصالی سماج وچ صرف معاشی استحصال نہیں ہوندا۔ بلکہ لسانی تے ثقافتی استحصال وی نال نال جاری رہندے۔ اَج پنجاب وچ اپر پنجاب دے لوکیں دی اے کوشش جو سرائیکی زبان کوں پنجابی بنا ڈِتا ونجے ۔ ایندی ہک واضح مثال ہے۔ اپر پنجاب دے کجھ ادیب سرائیکی کوں پنجابی بناوݨ دی کوشش وچ سرائیکی شعراء دے کلام کوں وی تبدیل کیتی ویندن ۔ ایں عمل دے دوران لوئر پنجاب دی نسبت اپر پنجاب دِچ وہ تے زندگی گزارݨ والے شاعریں کوں پنجابی بنا گھنݨ زیادہ آسان ثابت تھئے ۔ ایہا وجہ ہے جو اَج سرائیکی زبان بولݨ والے بلھے شاہ کوں پنجابی دا شاعر سمجھیا ویندے۔ حالانکہ ایہ سوچ حقیقت کنوں بہوں بعید ہے۔

بلھے شاہ دی زبان دے بارے وچ میڈا ایہ موقف ہے جو او بنیادی طور تے سرائیکی ہے۔ ایں سلسلے وچ سب کنوں پہلی چیز ایہ اے جو بلھے شاہ دا خاندان ''اُچ'' دا رہݨ والا ہے ۔ تے اوں بلھے شاہ دے والد دے زمانے وچ اُتھوں کنیں اپر پنجاب ڈو ہجرت کیتی ہئی ۔ بعض تذکرہ نگار مثلاً میاں سراج الدین دے خیال مطابق اوں وقت بلھے شاہ دی گھٹ توں گھٹ عمر پنج چھی سال ہئی ۔ ظاہر اے اوں وقت بلھے شاہ صاحب اپݨی مادری زبان سرائیکی چنگی طرح بول سکدے ہوسن تے ایندے بعد وی ساری عمر او ایہا زبان بولیندے رہ گئے ہوسن ۔ کیوں جو ہجرت دے فوراً بعد کوئی

خاندان اپݨی زبان ترک نہیں کر ڈیندا۔ بلکہ کئی پشتیں تئیں ایہا زبان بولیندا رہ ویندے تاوقتیکہ نویں لوکیں نال رشتے نہ تھیون۔ تے ہی زبان دا ملاپ نہ تھیوے۔ اِتھاں اے چیز میڈی دلیل کوں کجھ زیادہ مضبوط کر ڈیندی ہے جو بلھے شاہ ساری عمر شادی نہیں کیتی تے انھیں دی زبان اپݨے گھر وچوں پنجابی زبان دا اثر نہیں گھدا۔

ڈوجھی ڳالھ اے دی تجربے دی ہے جو ہجرت کرݨ والے لوک پھوں مدت تئیں اپݨے پچھلے وطن دی یاد وچ غرق رہندن تے اُتھوں دی زبان تے رسم رواج کوں سینے نال لائی رکھدن۔ بلھے شاہ تے اے ڳالھ صادق آندی ہے کیوں جو او ہک حساس شاعر ہن تے انھیں کوں اپݨے پرانے وطن ''اُچ'' دیاں ڳالھیں تڑپیندیاں رہ ویندیاں ہن۔ اِت واسطے آپ اوندا ذکر فخر نال کریندن:

اساں اُچی ساڈی ذات اُچیری اساں وچ ''اُچ'' دے وسدے آں
عقل ہووی تاں رمز پچھانی اساں مُڑ مُڑ تیکوں ڈسدے آں

ایں ڳالھ وچ وی کوئی شک شبہ کائنی جو انھیں دی زبان وی عمر بھر پاکیزہ رہ ڳئی ہے کیوں جو او ہک صوفی تے درویش منش آدمی ہن تے اُنھیں دا زیادہ وقت عبادت وچ گزردا ہا۔ او صرف ہک مخصوص وقت وچ لوکیں کوں ملدے ہن تے او وقت وی عملاً وعظ و نصیحت وچ گزر ویندا ہا۔ اِت واسطے ملݨ والے لوکیں دی بجائے اُلٹا بلھے شاہ دی زبان دا اثر انھیں تے پئے ویندا ہا۔

انھیں چیزیں دے علاوہ سب کنوں اہم چیز خود بلھے شاہ دا کلام ہے۔ ڈو سو سال دی تبدیلی دے وجود وی اَڄ جیڑھلے اوندا مطالعہ کیتا ویندے تاں اوندے وچ واضح طور تے سرائیکی دے اثرات نظر دِن۔ ایں چیز کوں تقریباً ہر نقاد تسلیم کیتے۔ ستمبر 1974ء دے ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' وچ بلھے شاہ تے چھپیے ہوئے ہک مضمون وچ اے ڳالھ تسلیم کیتی ڳئی اے جو بلھے شاہ دے کلام وچ سرائیکی زبان دے

اثرات غالب ہن۔

اِتھاں اے چیز وی میڈے مؤقف کوں مضبوط کریندی ہے جو بلھے شاہ دے تقریباً ہمعصر تے پنجابی دے غالباً سب کنوں وڈے کلاسیکل شاعر وارث شاہ دی زبان بلھے شاہ دی زبان کنوں بہوں زیادہ مختلف ہے۔ حالانکہ ڈوہیں شاعریں ساری عمر پنجاب دے ہکے علاقے وچ گزاری ہے۔ ایں اختلاف دی وجہ ایہ ہے جو سرائیکی بولݨ والے شخص کوں بلھے شاہ دِھلا سمجھ وچ آندے۔ وارث شاہ نہیں آندا۔ اِت واسطے سرائیکی علاقے وچ وارث شاہ دی نسبت بلھے شاہ زیادہ مقبول ہے۔

اخیر وچ اے چیز وی توجہ دی مستحق ہے جو سرائیکی زبان تے ادب کوں سمجھݨ والا شخص جیرھلے بلھے شاہ کوں پڑھدے او واضح طور تے محسوس کریندے جو بلھے شاہ دی زبان دا مزاج ہو بہو سرائیکی زبان دے مزاج نال ملدے تے اوندی شاعری دا آہنگ سرائیکی شاعری دے آہنگ دے مطابق ہے۔ ماہرین لسانیات دے نزدیک اے دلیل اِتلا اہم اے جو او کہیں زبان کوں سُنجاݨݨ واسطے ایکوں اولین اہمیت ڈیندن۔

ہݨ سوال اے پیدا تھیندے جو جیکر بلھے شاہ دی مادری زبان سرائیکی اے تے او عمر بھر خالص رہ گئی اے تاں اَج اوندی شاعری وچ پنجابی لفظیں دی بھرمار کیوں ہے؟

ایں سلسلے وِچ میڈا مؤقف ایہ ہے جو بلھے شاہ اگرچہ شاعری اپݨی مادری زبان سرائیکی وچ کیتی ہئی۔ لیکن بعض جھئیں تے وزن دی مجبوری' پسندیدہ بندش یا اُتھوں دے عوام کوں اپݨی شاعری نال مانوس کرݨ تے سرائیکی دی اجنبیت کوں دور کرݨ واسطے کتھائیں نہ کتھائیں پنجابی دے لفظ وی استعمال کیتن۔ لیکن اُنھیں لفظیں دی بھرمار دی واضح وجہ کاتبیں دیاں دانستہ تے غیر دانستہ غلطیں دے علاوہ ناشرین

دیاں خصوصی تحریفاں ہِن ۔ کیوں جو اُنھیں ناشر مجموعے وچ نہ آوݨ والے لفظ کوں اپݨی مرضی نال بدل ݙیندے ہِن ۔ جیویں علی حیدر دے مجموعے وچ کیتا گئے تے اوندے ناشراں گالھ دا دیباچے وچ فخریہ اظہار وی کیتے ۔ بلھے شاہ دا کلام اَپر پنجاب دی بجائے لوئر پنجاب وچ ملتان یا بہاولپور کنوں چھپدا تاں او یقیناً صحیح ہوندا کیوں جو کاتب یا ناشر سرائیکی زبان دی واقفیت دی وجہ کنوں صحیح لکھدے تے چھپیندے ۔ میڈا خیال ہے جیکر اَڄ وی بلھے شاہ دے کلام دے پُرانے نسخے سامݨے آندے ویجن تاں او ثابت کر ݙیسن جو بلھے شاہ دی زبان سرائیکی ہئی تے اَڄ دے چھپے ہوئے دیوان صریحاً تحریف شدہ ہِن ۔

مضمون دے خاتمے تے میں بلھے شاہ دے کلام وچوں کجھ اشعار پیش کریندا ں ۔ تُساں انھیں کوں پڑھݨ دے بعد محسوس کریسو جو انھیں شعریں تے نہ صرف سرائیکی دے مزاج دی فضا طاری ہے ۔ بلکہ سارا آہنگ دی سرائیکی شاعری نال ملدے ۔ ایندے نال میں انھیں وچ تحریفات تے وی تھوری جھیں روشنی سٹیندا چلساں:

عمر گنوائی وچ مسیتی — اندر بھریا نال پلیتی
کدے نماز وحدت نہ نیتی — ہُݨ کر ناہیں شور پکار
عشق دی نویوں نویں بہار

ایں سارے بند وچ صرف ہِک لفظ "کدے" پنجابی دا لفظ ہے تے او وی وزن دی مجبوری کنوں استعمال کیتا گئے ۔ باقی سارے لفظ سرائیکی دے ہِن تے پورے بند دا شاعرانہ آہنگ وی سرائیکی شاعری دا آہنگ ہے ۔ جے تائیں تحریف دا تعلق ہے ایں بند دا پنجواں مصرع پوری طرح تحریف دا شکار ہے ۔ بعض دیوانیں وچ ایہ "عشق دی نویوں نویں بہار" اے تے بعض وچ "عملوں بس کریں او یار" درج ہے ۔

ہک ہیا مشہور بند ہے:

بلھے شاہ نوں سمجھاون آیاں بھیناں تے بھرجائیاں
آل نبی اولاد علی دی توں بلھیا توں کی لیکاں لائیاں
من لے بلھیا ساڈا اکھنا چھڈ دے پلا رائیاں

ایں بند وچ ترائے لفظ "نوں"۔ "کہنا" تے "چھڈ" پنجابی دے ہن۔ "کہنا" تے "چھڈ" دا لفظ وزن دی مجبوری پڑ ونشان دہی کریندن تے نوں ظاہر کریندے جو "کوں" کوں تبدیل کرڈ تا گئے۔ "لیکاں لاون" دا معاملہ بہوں دلچسپ ہے جو اے خالص تیں بنیادی سرائیکی محاورہ ہے۔ جیندا مطلب ہوندے "بدنامی لاون" تے ول ایں چکر وچ "آل نبی اولاد علی دی" دے بعد "نوں" دا اضافہ کرڈ تا گئے تے مصرعہ بن گیا "آل نبی اولاد علی دی نوں بلھیا توں کی لیکاں لائیاں"۔ ایندا نتیجہ ایہ نکھتے جو سارے مصرعے دا وزن برباد تھی گئے تے او آپنے باقی ساتھی مصرعیں کولوں لمبا تھی تے رہ گئے۔

ایں بند دے آخری مصرعے وچ ہک چھوٹی جئیں تحریف ملدی ہے کیوں جو بعض دیوانیں وچ "من لے" ملدے تے بعض وچ "من جا"۔

قصور تے لاہور دے علاقے وچ "بھاء" کوں "اگ" آکھیا ویندے۔ لیکن بلھے شاہ اپنے شعر وچ خالص سرائیکی لفظ "بھاء" استعمال کریندن۔

بھاء لائیے ہار سنگھار نوں دل لوچے ماہی یار نوں

بلھے شاہ دے کلام دی تبدیلی دے سلسلے وچ ہک بند بطور مثال پیش کریداں:

بلھا شوہ میں تیری بردی ہاں
تیرا مکھ ڈیکھن نوں مردی ہاں

بُت سو سو مِنّتاں کروی ہاں

بس کر جی ہُن بس کر جی

اِک بات اساں نال ہس کر جی

ایں بند دے پہلے ترے مصرعیں وچ ٹوں لفظیں دی تبدیلی اے تے
چوتھا سارے دا سارا تبدیل تھیا ہویا اے۔

اِتھاں میں ایہ عرض کرڑیوݨ مناسب سمجھداں جو بلھے شاہ دے اَنجھے دیوان
دی چھپیے ہوئے ملدن جیندے بلھے شاہ دے کلام وچ شاہ حسینؒ دا کلام رلاڑ تا گئے۔
ایندے علاوہ بعض دیوانیں وچ ہک قصیدہ وی شامل ہے۔ جیندے وچ تخلص کشن
سنگھ عارفؔ یا ہے دیوان وچ مجید عارف ڑ تا گئے۔

انہیں حالات کوں سامنے رکھ کراہیں' کون آکھ سگدے جو ایہ کلام ہو بہو صحیح
اساں تئیں پُجے۔

☆☆☆
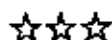
سرائیکی رُباعی اَتے اوندا وَزن

رُباعی ہک اَنجھی صنفِ شاعری اے جیڑھی سب کنیں پہلے فارسی وچ استعمال تھئی ہے۔ ایندے بعد ایہ اُردو وچ آئی۔ ولا اُردو دے ذریعے سرائیکی تئیں پُچی۔ رُباعی دے اپنے مخصوص وزن ہِن جیڑھے اوپنے نال فارسی کنوں گھن آئی ہے۔ اُنھاں دے علاوہ رُباعی ٻئیں وزناں وچ قطعی طور نہیں آکھی ونج سگدی۔ جیکر آکھی ویسی تاں اوہ رُباعی قطعانہ ہوسی۔

رُباعی وچ چار مصرے ہوندن۔ عموماً پہلے ݙوجھے تے چوتھے مصرے وچ قافیہ تے ردیف پاتی ویندی ہے جیکر تریجھے مصرے وچ وی قافیہ ردیف گھن آندے ونجن تاں حرج کائی نیں لیکن ایہ طریقہ رائج گھٹ ہے۔ رُباعی دا وزن بحر ہزج نال مخصوص ہے۔ عام طور تے ایہ سمجھیا ویندے جو رُباعی دا وزن صرف لاحول وَلا قوۃ الا باللہ ہے۔ لیکن اے ڳالھ صحیح کائنی۔ رُباعی دے چوی (24) وزن ہِن۔ اِنھاں وچوں ہک ایہو ہے۔ میں رُباعی دے ایہ سارے وزن درج کریندا ں۔ انھاں وچوں بارھاں کوں اَخرم تے بارھاں کوں اخرب آکھیا ویندے۔ انھاں چوی وزنیں وچوں کہیں وزن وچ رُباعی آکھی ونج سگدی ہے۔ تے انھاں چوی وزناں کوں آپت وچ وی ملا یا ونج سگدے۔ ایں طرح نال اَنْ ڳنت شکلاں پیدا کیتیاں ونج سگدن۔ لیکن رہساں اِنھاں وزنیں دے اندر پوندے۔ اَخرم دے بارھاں وزن ایہ ہِن۔ انھاں وچ پہلے پہل لازمی طور تیں مفعولن آندے:

1: مفعولن مفعول مفاعیل فعول

2: مفعولن فاعلن مفاعیل فعول

3: مفعولن مفعولن مفعول فعول

4: مفعولن مفعولن مفاعیل فعل

5: مفعولن فاعلن مفاعیل فعل

6: مفعولن مفعولن مفعول فعل

7: مفعولن مفعول مفاعیلن فع

8: مفعولن فاعلن مفاعلین فع

9: مفعولن مفعولن مفعولن فاع

10: مفعولن مفعول مفاعلین فع

11: مفعولن فاعلن مفاعلین فع

12: مفعولن مفعولن مفعولن فع

بحرِ اخرب دے اوزان ملاحظہ ہوون انہاں دی ابتداء وچ مفعول لازمی آندے:

1: مفعول مفاعیل مفاعیل فعول

2: مفعول مفاعلن مفاعیل فعول

3: مفعول مفاعلین مفعول فعول

4: مفعول مفاعیل مفاعیل فعل

5: مفعول مفاعلن مفاعیل فعل

6: مفعول مفاعیلن فعول فعل

7: مفعول مفاعیلن مفاعیلن فاع

8:	مفعول	مفاعلن	مفعولن	فاع
9:	مفعول	مفاعیلن	مفعولن	فاع
10:	مفعول	مفاعیل	مفاعیلن	فع
11:	مفعول	مفاعلن	مفاعیلن	فع
12:	مفعول	مفاعیلن	مفعولن	فاع

رُباعی دی تقطیع دے ویلھے سب کنوں پہلے ایہ ڈیکھنا ہوندے جو رُباعی دے پہلے لفظ مفعولن یا مفعول تے پورے اُتردِن ۔ اگر نہیں اُتر دے تے لازمی طور تے اورُباعی دے وزن توں خارج ہوندی ہے۔

چونکہ رُباعی فارسی وچوں آئی اے تے سرائیکی شاعری وچ وی فارسی عربی والیاں بحراں استعمال تھیندن ۔ ایں واسطے لازمی اے سرائیکی رُباعی وی اُنھاں وزنیں دی پابندی کرے۔ جیکر او پابندی نہ کریسی تے رُباعی دی صنف توں خارج تھی ویسی تے آون والا نقاد سرائیکی رُباعی دے غلط وزن دے نال نال سرائیکی رُباعی گو شاعریں تیں وی اعتراض کریسی۔

میں ایں مختصر مضمون وچ کجھ سرائیکی رُباعیں دا جائزہ گھندا ں کہ جو او کیڑھی حد تائیں رُباعی دے وزن تے قواعد تے پوریاں اُتر دن۔

میکوں ہک سرائیکی شاعر اپنا کلام بھیجے تے اُوندے وچ ہک رُباعی وی لکھی ہس او رُباعی ایہ ہے ایندے اُتے شاعر نے باقاعدہ رُباعی دا عنوان لکھیے:

تکبر دے ہوندن اینویں کئی جیہاڑے
خُدا دے مقابل دی مخلص رہئی اے
ایہے زور یارو ہمیشہ نئیں رہندے
نہ کاغذ دی بیڑی کڈی پار تھئی اے

ایں رُباعی کوں ڈیکھݨ دے بعد سب کنوں پہلے ایہ احساس تھیندے جو پہلے مصرعے وچ قافیہ ردیف کائی ۔ اِت واسطے اے رُباعی نہیں تھی سگدی ۔ ڈوجھا ہے جتھاں ایندے وزن دا معاملہ ہے ایہ بحر متقارب مثمن سالم وچ ہے تے ایندا رُباعی دے وزن نال دور دا واسطہ وی نہیں ۔ اِت واسطے ایہ ہک قطعہ تھی سگدے رُباعی نہیں تھی سگدا ۔

ایندے بعد ہک ٻئی رُباعی پیش خدمت ہے:

ذرد چُپ اے ازار چُپ اے   تے چیکن چُپ اے قرار چُپ اے
ساقی اڄݨ پلائی اے چُپ دی   جو پی کے بھریا بزار چُپ اے

رُباعی دا وزن تساڈے سامنے ہے تے ایندا کئی مصرعے وی رُباعی دے وزنیں نال تعلق نہیں رکھدا ۔ اِت واسطے میں ایکوں وی قطعہ آکھساں ۔ رُباعی کونا آکھساں ۔ تے ہُݨ ہک ٻئی مثال ملاحظہ فرماؤ:

ہر پردے وچ ہک پت ڈسدی
اِنساں دے چھل وچ رت ڈسدی
جگ جلوہ ہک دا ہک جلوہ
میکوں کثرت وچ وحدت ڈسدی

ایہ رُباعی' رُباعی دے اوزان تے تاں پوری اُتر وی نہیں سگدی ۔ لیکن دلچسپ ڳالھ ایہ ہے جو کہیں مصرعے وچ ایندا وزن فعلُن چار وی ہے تے کہیں وچ ساڈھے چار واری یعنی چار فعلن + فع ۔

انھاں چند مثالیں دے باوجود میں کئیں اِنڄ ڳنت رُباعیاں ڈِٹھن جیڑھیاں رُباعی دے وزن وِچ نہیں آندیاں ۔ لیکن میں انھاں کوں درج نہیں کیتا جو انھاں وچ شاعریں دا تخلص آندے' رُباعیں دے بارے وچ عام شاعریں دی کیا ڳالھ ہے کجھ

اُستاداں دیاں رُباعیاں وی رُباعی دے وزن نال گھٹ واسطہ رکھیندن۔

میں آخر وچ سرائیکی شاعریں دی خدمت وچ عرض کریندا ہاں جو او رُباعی دے وزن دا خاص خیال رکھن۔ جیکر کہیں کوں انہاں وزناں تے عبور نہ ہووے تاں او رُباعی دی بجائے قطعہ ای آکھن۔ قطعہ بہر حال کہیں نہ کہیں حد تئیں شاعر دے خیال دے تقاضے کوں پورا کر ڈیندے تے ایندا وزن وی مشکل کائی۔

☆☆☆

سرائیکی شاعری وچ تلفّظ دا مسئلہ

ہر ترقی یافتہ زبان وچ تلفظ طے ہوندن۔ جیکر ایں او طے نہ ہوون تاں کئی مسئلے پیدا تھی سگدن۔ خصوصاً شاعری مشکل تھی ویندی ہے۔ کیوں جو شعر وچ صحیح لفظ پڑھݨ ضروری ہوندے۔ اگر کئی لفظ دی غلط پڑھا ونجے تاں وزن درست نہیں رہ سگدا اتے ایندے نال وَل شعر شعر نہیں رہندا۔ سرائیکی زبان وچ نثر کنوں نظم زیادہ لکھی گئی ہے۔ پر افسوس ہے جو اَڄݨ تئیں تلفظ دا مسئلہ طے نہیں تھی سکیا۔ ایہا وجہ ہے ایہ شکایت عام ہے جو بعض ویلے سرائیکی شاعریں کوں وزن دا احساس نہیں رہندا۔

اُردو دی مثال گھنو۔ ہر لفظ دا تلفظ سارے شاعر ہکو پڑھیسن۔ حُسن کوں حُسن پڑھیا ویسی نہ کہ حُسُن۔ ایویں عقل کوں عقل پڑھیا ویسی نہ عَقَل۔ پر سرائیکی شاعری وچ ایندا کئی احساس کائنی۔ حُسن کوں خواجہ فریدؒ تئیں حُسن اِی پڑھدے۔ فرمیندن:

(1) حُسن دیاں ڈیکھاں پڑھوں دے جھولے

(2) حُسن نگر ڈو تھیوم روانہ

لیکن لطف علی حُسُن پڑھدے۔ سیف الملوک وچ ہے:

تاب کنوں بے تاب تھیا شاہ ڈیکھ حُسُن دا شعلہ

ایں طرح خواجہ غلام فریدؒ تئیں "نہ" کوں "نا" پڑھدے۔

کیا تھیا جو چیڑی نا تھی

لیکن یتیم جتوئی "نہ" کوں اُردو طریقے دے مطابق صرف "نہ" پڑھدے:

یاری نہ لاڈلی تھئی لوکی بھلاونی تھئی!

رُت ساونی گور وگئی ہک ڈینہہ نہ ساونی تھئی

لیکن ایندے نال دلچسپ گالھ ایہ ہے جو ہیں کافی وچ یتیم "نہ" کوں خواجہ
غلام فریدؒ وانگوں "نا" وی پڑھے:

تا موت تا حیاتِ سکرات ڈینہاں راتے

دُھپ چھاں عذاب ڈیوے میت رلاونی تھئی

بالکل ہیں قسم دی ہک صورت ساتل دی ہک نظم "کرنل قذافی" وچ ملدی
ہے۔ ایہ نظم سرائیکی ادب دے مئی 1974ء دے شمارے وچ چھپ چکی ہے۔
ایندے وچ ساتل ہک جاتیں "کرڈ" کوں تشدید نال بروزن فعلن استعمال
کریندے۔ لیکن ہوں نظم وچ ہئی جاتیں "کرڈ" کوں "گرڈ" بروزن فعل پڑھیندے
.....انھاں دے علاوہ بیاں دی بے پناہ مثالاں ہجر کوں خواجہ غلام فریدؒ ہجر پڑھیندن۔
جیڑھا فعل دے وزن اُتے ہے:

ہک وار فرید کوں یار ملے سروں بند ہجر دا بار ٹلے

جیندے کارن عمر گنوایم ڑی

لیکن واحد بہاول پوری "دھندے نیر" وچ ہجر کوں بروزن فاع استعمال
کریندے:

تاوے تاوے تانگھ ماہی دی

ہجر ڈتی ہم پیڑی پُوڑ

ہیں طرحاں لطف علی عقل کوں عقل بروزنِ فعل استعمال کریندے۔

بند کرن بند بند بدن کوں

رہے نہ سُرت عقل وچ

لیکن سرور کربلائی عقل کوں عقل بروزنِ فاع استعمال کریندے:

دِل کوں سجدے دا لطف نہیں آیا
عقل کوں ݙل امام نہیں کرنا

ہِن حالت وچ ایہ ضروری تھی ویندے جو لفظیں دا تلفظ طے کر گھدا ونجے۔
نہ تاں سرائیکی شاعری وچ وزن دا اُلوچیا رہسی۔ نال ایہ وی ممکن ہے جو ایں وجہ نال
وݙے وݙے شاعریں دا اعلیٰ کلام شاعری دے دفتر وچوں نکل سڳدے تے نقاداں
دیاں نظراں وچ ڈھہ سڳدے۔ اِت واسطے سرائیکی زبان دے ہمدردیں' ادیبیں'
لغات نویسیں تے شاعریں دا فرض ہے جو جتنا جلدی تھی سڳدے۔ اوایں مسئلے کوں
طے کر گھن۔ جے تئیں ایں مسئلے کوں طے کرݨ دا مناسب طریقہ میں سمجھداں او ایہ ہے
جو سب کنوں پہلے مستند شعراء جیویں لطف علی' خواجہ غلام فریدؒ' گل محمد چشتی' عبدالحکیم
بہاولپوری' علی حیدر' بیدلؔ' حمل تے یجل سرمست ہن۔ انہاں دے کلام دا مطالعہ
کیتا ونجے اُنہاں جیڑھے لفظ دا جیڑھا تلفظ استعمال کیتے۔ شاعر ہوں تلفظ کوں
استعمال کرن۔ اگر اُنہاں بزرگ شاعریں کہیں لفظ کوں ݙو طرح استعمال کیتا ہووے
تے اساں وی اُونکوں ݙو طرحاں نال استعمال کروں۔ اُردو وچ وی اُتھ ݙاوا تجھے لفظ
ہن جیڑھے ݙو طرح نال استعمال تھیندن۔ مثلاً گلستان' خضر' برہمن' آئینہ' نظارہ'
مہ' اُمید' طرح' جبریل' حسد' بچہ' کیفیت تے شغل وغیرہ اگر کتھائیں اِنہاں وݙے
شاعریں دے تلفظ وچ اختلاف پیدا تھی ونجے تاں میݙا خیال ہے خواجہ فریدؒ دا تلفظ
قبول کر گھدا ونجے۔ کیوں جو او ٻنھیں شاعریں دی نسبت سرائیکی زبان دے مزاج
کنوں زیادہ واقف ہن تے سرائیکی علاقے دی تہذیب و ثقافت کنیں وی پوری طرح
خبردار ہن۔

تلفظ کوں طے کرݨ دا ایہہ مستند طریقہ سمجھیا ویندے۔ اُردو وچ وی وݙے شاعریں دے تلفظ کوں عموماً فیصلہ کن قرار ݙتا ویندے۔ میں اُمید کریندا ہاں سرائیکی شاعرایں طریقے کوں اپݨاتے کلام کوں چنگا تے اُچا چیسن۔

تلفظ طے کرݨ دا ݙوجھا طریقہ لغات ہوندی ہے۔ سرائیکی زبان وچ لکھݨ گئی تلفظ والی مستند لغات کائنی۔ اگرچہ خاکی بہاول پوری اپݨی ذاتی محنت نال ہک لغات تیار کیتی ہے لیکن اوندے وچ تلفظ طے نئیں کیتے گئے تے نہ الفاظ دے وچ حروف دے حرکتیں دا تعین کیتا گئے۔ علاوہ ایندے الفاظیں دے ماخذ وی بیان نہیں کیتے گئے باوجود انہاں چیزیں دے خاکی صاحب دی ایہ کوشش قابلِ تحسین ہے لیکن ہک مکمل لغات تیار کرݨ دی سخت ضرورت[1] ہے۔ ایں واسطے ہک بورڈ بلھایا ونجے جیڑھا ایہ لغات تیار کرے۔ جے تئیں ایہ نہ تھیسی سرائیکی شاعری وچ تلفظ دا مسئلہ مکمل طور تے طے نہ تھی سکسی۔ جیکو وچ میں سرائیکی دے دانشوریں خصوصاً شاعریں کوں درخواست کریندا ہاں جو او ایں مسئلے تیں خصوصی توجہ فرماون۔ کیوں جو ایہ انہاں اپݨا مسئلہ ہے۔

☆☆☆

---

[1] دلشاد کلانچوی صاحب اَتے اسلم قریشی تے خدائے اطہر ہوریں دی لغتاں تیار کیتن لیکن تلفظ دا مسئلہ حل نہیں تھیا۔ ہݨ شوکت مغل دی لغات شوکت اللغات اَتے سعد اللہ خان کھتران دی سرائیکی لغات آ ڳئی ہے۔ کلاسری دی شکل غلام محمد دی "پوتھی" دی چھپ ڳئی ہے۔ لغات نویسی کوئی انفرادی کم نہیں ہوندا۔ ایہ اجتماعی کم ہوندے۔ ایہ ساریاں لغتاں کلاسری دی شکل ہن۔

سرائیکی قاعدیں دا تنقیدی مطالعہ

کہیں زبان دے سکھن یا سکھاون وچ قاعدے کوں بنیادی اہمیت حاصل ہے۔ ایں گالھ دا احساس سرائیکی لکھاریں کوں وی رہیے۔ شاید ایہا وجہ ہے جو سرائیکی دانشوریں قاعدے لکھن دی کوشش اَج کنوں تقریباً ہک صدی پہلے شروع کر ڈتی ہئی۔

توڑے جو وحید اختر مرحوم نوبھتی قاعدے کوں وی سرائیکی قاعدیں دی صف وچ شامل کیتے تے سرائیکی قاعدیں بناون دا مُنڈھ اتھاں محمد بن قاسم دی آمد کنوں پہلے، پر حقیقت ایہ ہے جو نوبھتی قاعدہ بنیادی طور تے عربی دا قاعدہ ہے کیوں جو ایہ عربی حروف تہجی تے نسخ وچ لکھیا ہویا ہے۔

میڈے خیال وچ سب کنوں پہلے جنھیں سرائیکی قاعدہ لکھیے او سائیں قاضی راضی ہن۔ انھیں اپنا قاعدہ 1893ء وچ بنایا ہا تے انھیں دی زندگی وچ ایہ قاعدہ کئی دفعہ چھپیا ہا۔ انھیں اپنے قاعدے دا ناں ''ملتانی قاعدہ'' رکھیا ہا۔ ''ملتانی قاعدے'' دے ڈو جھے صفحے تے حروف تہجی ڈتے ڳئین۔ رسم الخط نستعلیق ہے۔ جنھیں وچوں مخصوص حرف تے انھیں دیاں علامتاں ایہ ہن:

ب ج ج د ب گ

ایں قاعدے وچ ''ݨ'' دا اَنج حرف کے نھیں بنایا ڳیا۔ قاعدے دے ہک سبق دا تھوڑا جیہاں نمونہ ملاحظہ ہووے۔

آ۔اَ۔اِ۔اُ۔ب۔بِ۔بُ۔ٻ۔ٻ۔بُ۔پ۔پِ۔ٹ......الخ

ہابب ہب ہُب ہَب ہِب ۔ہُپ ۔ہَپ ۔ہِپ ہُپ.........الخ

قاعدے دے اٹھویں صفحے کنوں نثر دا باقاعدہ سلسلہ شروع تھیندے تے 31 صفحے تائیں ویندے۔ 31 صفحے کنوں ضرب الامثال دا حصہ شروع تھیندے۔ تے 36 صفحے تائیں۔ ایں قاعدے وچ سرائیکی ضرب الامثال دا کافی تے قابل قدر ذخیرہ موجود ہے۔ صفحہ 36 کنوں نظم دا سلسلہ شروع تھیندے۔ جیندا موضوع اخلاق ہے۔ صفحہ 41 کنوں 51 تائیں ہِک اشتہار ہے۔ جیندا تعلق سرائیکی زبان نال ہے۔ ایں اشتہار دا ہِک ٹوٹا ملاحظہ ہووے۔

اُردو کوں ہندوستان دی ہِک عام بولی سمجھ کے پڑھیا ونجے۔ آپٹی بولی دے بدلے نہ سکھیا ونجے جو اُردو ہوندیں وی آپٹی بولی دی ضرورت ہے" قاعدے دے کل 52 صفحے ہن۔

حروف تہجی وچ "ݨ" دا حرف نہ ہووݨ دی وجہ نال پاݨی کوں پانڑیں لکھیا گئے۔ نثر وچ سرائیکی دا ٹھیٹھ دیہاتی لہجہ اپنایا گئے۔ جہالت کوں "جہولت" تے قاعدے کوں "قیدے" لکھیا گئے۔ عام طور تے ایں قاعدے دا معیار اُچا ہے۔ سرائیکی دے نویں قاری کوں دِقت پیش آسگدی ہے۔ اُردو بولݨ والیں واسطے کہیں استاد دے بغیر پڑھݨ وڈا اوکھا ہے۔ لیکن ایں گالھ کنوں انکار نہیں تھی سگدا جو ایہہ وڈی محنت نال لکھیا گئے تے سرائیکی دا سب کنوں پہلا قاعدہ ہووݨ دے سبب خصوصی تذکرے دا متقاضی رہسی۔ کیوں جو ہے قاعدے لکھݨ والیں واسطے ایں راہ دی نشاندہی کیتی ہے۔

قاضی راضی دے بعد 1898 عیسائی امرتسر "متی دی انجیل" دا سرائیکی ترجمہ شائع کیتا تے ہِک ملتانی سرائیکی قاعدہ وی بنایا۔ جیندا ذکر اختر وحید مرحوم کیتے۔ لیکن او قاعدہ ہُݨ مکمل نایاب ہے۔

انھیں جیہاں ڈوں ترائے کوششیں دے بعد تقریباً اَدھ صدی تئیں بیا کوئی قاعدہ نہیں چھپیا۔ اگرچہ سرائیکی دے اضافی حرفیں دیاں علامتاں مقرر کرݨ دیاں کوششاں تھیندیاں رہین جنھیں وچوں مولانا عزیز الرحمٰن بہاول پوری دی کوشش قابلِ ذکر ہے۔

البتہ 1943ء وچ جمیعت الانصار دین پور "ریاستی مادری زبان دا قاعدہ" لکھ تے چھاپیا۔ ایں قاعدے اُتے سندھی قاعدیں دا اثر نمایاں ہا۔ کیوں جو ایندے وچ سرائیکی واسطے اضافی حرف سندھی کنوں گھدے گئے ہن۔ جیہڑے ایہ ہن (انہاں دا رسم الخط تنسخ ہے)

ٻ۔ ڄ۔ ڈ۔ ڳ۔ گ۔ ݨ۔ (ݨ)

جمیعت الانصار مولانا عبید اللہ سندھیؒ دے پیروکاریں دی ہئی۔ او لوک مذہبی تعلیم مادری زبان وچ ڈیوݨ دی حمایت کریندے ہن انھاں دے ایں نظریئے تے کوششیں نال سرائیکی زبان کوں فائدہ پہنچایا تے ایندے نال نام نہاد شرفاء دی سرائیکی کنوں بیزاری گھٹ تھی گئی ہئی تے ایں طرح سرائیکی زبان دی ترقی وچ مدد ملی۔ لیکن سئیں وحید اختر مرحوم دے خیال دے مطابق ایں قاعدے وچ ملتانی زبان کوں مسخ کرݨ دی کوشش کیتی گئی ہے کیوں جو سندھی حروف تے رسم الخط اپناوݨ نال سرائیکی دی انفرادیت کوں نقصان پُجے۔ اَتے قاضی راضی تے مولانا عزیز الرحمٰن بہاول پوری دیں کوششاں کنوں وی فائدہ نہیں چاتا گیا۔

غلام محمد لنگاہ دی سرائیکی دا ہک قاعدہ تیار کیتا ہا۔ جیہڑا میکوں نہیں لبھ سکیا۔ ایں قاعدے دے بارے وچ ظامی بہاول پوری لکھیے جو ایندے وچ اسلاف دے مقرر کیتے ہوئیں طریقیں کنوں ہٹ تے اَپݨا وکھرا راہ اختیار کیتا گئے۔ جیندی وجہ کنوں ایہ مقبولیت حاصل نہیں کر سکیا۔

جمیعت الانصار دے قاعدے کنوں ڈہ سال بعد سئیں اختر وحید مرحوم اپنا
ملتانی زبان دا قاعدہ چھپوایا۔ ایہ عام کتابی سائز دے سولہ صفحیاں تے مشتمل ہے تے
ملتان کنوں چھپئے۔

ایندے وچ 2 کنوں 4 صفحے تئیں سرائیکی قاعدے دی مختصر تاریخ بیان
کیتی گئی ہے۔ جیڑھی اُردو وچ ہے۔ پنجویں صفحے تے ملتانی زبان دے مخصوص حروف
تہجی تے انھاں دیاں آوازیں دی اُردو وچ وضاحت ہے۔ قاعدے دا رسم الخط نستعلیق
ہے۔ انھیں حروف تہجی وچ ایہ حرف شامل ہن۔

ب ۔ ڄ ۔ ڃ ۔ ڈ ۔ گ ۔ ڳ ۔ ݨ

چھیویں صفحے تے حروف تہجی ڈتے گئین ۔ تے ستویں صفحے تے انھیں دی
مشق کرائی گئی ہے۔ اٹھویں ناویں تے ڈہویں صفحے تے ڈوں ترائے تے چار حرفی
لفظ پڑھݨ اتے مشق کرݨ واسطے ڈتے گئین ۔ انھیں وچ تشدید والے حرف دی
جھاں دی سرائیکی وچ بہوں لوڑ رہندی ہے تے ڈاڈھے استعمال تھیندن شامل ہن
۔ یارھویں صفحے تے مختلف فقرات ہن تے بارھویں صفحے تے پیارے رسولؐ دے
فرمان دے عنوان نال مختصر اقوال نبوی درج کیتے گئین ۔ تیرھویں چوڈویں صفحے تے
ہک دُعا ہے آخری ڈوں صفحے تے اشتہار وغیرہ ہن ۔ ایں طرحاں ایہ قاعدہ مکمل
تھیندے۔

ایں قاعدے دی وڈی خصوصیت ایہ ہے جو اختصار ورتیا گئے لیکن ایندے
نتیجے وچ (وضاحت نہ ہووݨ دی وجہ کنوں) مبتدی کوں مشکل پیش آسکدی ہے کیوں
جو ایہ سرائیکی بولݨ والیں دے علاوہ اُردو خواندہ حضرات واسطے وی ہے۔ قاعدے
وچ مبتدی یا استادلیوں پڑھاوݨ واسطے جیویں جو عام طور تے قاعدیں وچ ہوندن۔
ہدایات کائنی ۔ ایندے باوجود اگر کوئی شخص محنت نال ایں قاعدے کنوں سرائیکی سکھے

تاں اوندی ابتدائی ضرورت پوری تھی سگدی ہے۔
ایں قاعدے وچ ٹھیٹھ سرائیکی لہجہ اپنایا گئے۔ جیویں جو ٹھی کوں تھی تے کنوں کوں کٹوں لکھیا گئے۔

مرحوم اختر وحید دے بعد سکیں نظامی بہاولپوری دا ''سرائیکی زبان دا قاعدہ'' سامنے آندے۔ ایندی ڈوجھی اشاعت (1968ء) میڈے اگوں ہے۔
ایہ قاعدہ پچھلیں قاعدیں دی نسبت زیادہ سوہنا تے جاذب توجہ ہے۔ ایندی سائز وی وڈی ہے تے ضخامت 32 صفحات تے مشتمل ہے۔ ایندے وچ سرائیکی زبان دی کوئی آواز یا کئی ہی شئے سمجھاوݨ واسطے اُردو زبان استعمال کیتی گئی ہے۔ ایں طرحاں نال ایہ اُردو خواندہ لوکیں دی ضرورت وی پوری کریندے۔ قاعدے لکھݨ دے اصولیں تے قواعد کوں سامنے رکھ تے ڈٹھا ونجے تاں ایہ قاعدہ ڈوجھیں ساریں قاعدیں کنوں چنگا ہے۔ ایندے وچ مبتدی کوں قواعد دے لحاظ نال سبق پڑھاوݨ دی کوشش کیتی گئی ہے۔ جیویں جو عام طور تے قاعدے وچ پڑھاوݨ واسطے معلومات دی درج ہوندن۔ اینویں ایں قاعدے وچ وی ایں طریقے کوں ورتیا گئے۔ کہیں لفظ کوں لکھݨ کنیں پہلے اوندے وچ استعمال تھیوݨ والے حرفیں دیاں مختلف شکلاں وی ڈسایاں ڳئین۔ مختلف حرفیں دے ہکئیں (حرکات و سکنات) کوں وی پوری وضاحت نال بیان کیتا گئے۔ سبق دے آخر وچ پکاوت دے زیرِ عنوان ہوں سارے لفظ ڈتے ڳئین۔ زیر۔ زبر۔ پیش۔ کھڑی مد۔ تنوین۔ واجزی۔ بے جزی' کل جزی۔ ساکن۔ موقوف۔ نون غنہ وغیرہ سبھ کوں پوریں مثالیں نال سمجھایا گئے۔
میڈے خیال وچ سرائیکی وچ جتلے قاعدہ چھپین اُنھیں ساریں وچ

ایہہ زیادہ تفصیلی، مکمل تے اصولیں دے مطابق ہے۔ ایں قاعدہ وچ رسم الخط نستعلیق اپنایا ڳئے۔

ب۔ ڄ۔ ڄ۔ ڈ۔ ڳ۔ ٻ۔ ن۔ ی (خفی الصوت)

حرفیں اُتیں دائرہ لاوݨ نال کئی مشکلاں سامݨے آئین۔ جھڑیاں ایں قاعدے کنوں ظاہر ہن۔ کیوں جو حرف یا لفظ عام طور تے نکا ہوندے تے اُوندے اُتے دائرہ وݙا اکھڑا ہوندے۔ جیندی وجہ کنوں لفظ کوجھا لڳدے۔ اگرچہ قاعدیں وچ ٻکھڑی دا رواج گھٹ ہے۔ لیکن ایں قاعدے وچ ٻکھڑی وی ݙتی ڳئی اے و۔ پ ہے نامکمل۔ جیکر پوری ݙتی ویندی ہا تاں زیادہ چنگا ہا۔

قاعدے وچ بعض نامانوس لفظ شامل ہن۔ جیویں جو تاݙا۔ ایہ لفظ بہاولپوری پال دے ترانے وچ ݙو دفعہ آئے۔

اَج کل سئیں دلشاد کلانچوی اُردو خواندہ حضرات واسطے سرائیکی قاعدہ چھاپے۔ ایہ عام کتابی سائز وچ سولہ صفحے دا ہے تے ایندے وچ سرائیکی دے اضافی حرفیں دے سبقیں اُتے زیادہ زور ݙتا ڳئے تے انھیں دیں اُوازیں دے بیان دے بعد مشق واسطے اُردو دے مقابلے وچ سرائیکی دے لفظ ݙتے ڳئین۔ قاعدے دا رسم الخط نستعلیق ہے۔ سرائیکی دے اضافی حرف ایہ ہن۔

ٻ ڄ ݙ ڳ ݨ

انھیں حرفیں دے سبقیں دے بعد ں (نُون غُنہ) تے ھ (ہاء۔ ہوز) دے استعمال کوں وی مشقی سبقیں وچ شامل کیتا ڳئے۔

پچھلے ݙینہیں محمد علی احمدانی وی ''سرائیکی دا پہلا قاعدہ'' بݨائے ایندے وچ سرائیکی دے پنج مخصوص حرف ݙتے ڳئین اُتے انھیں دیاں ایہ علامتاں مقرر کیتیاں ڳئین۔

ٻ (ب) ڄ (ج) ڈ (ڎ)

ص ڳ (گ)

ایہ علامتاں بالکل نویاں ہن اَتے سرائیکی لکھن پڑھن والیں واسطے اجنبی۔
شاید ایہا وجہ ہے جو ایہ قاعدہ عام نہیں تھی سکیا۔

ویسے مصنف ایں قاعدے دی ترتیب وچ اپنے وار دوں پوری محنت کیتی ہے لفظیں دے جوڑ، گنتی، ٹوکویں ہنسے اَتے عام استعمال دے الفاظ اَتے انہیں دے اُردو معانی وی ڈِتے گِھن۔ زبان اوہا استعمال کیتی گئی اے جیہڑی عام بول چال اِچ استعمال تھیندی ہے۔ قاعدہ وچ کئی خوبیاں ہن جیہڑیاں بعد دے کہیں متفقہ قاعدے وچ شامل کیتیاں ونج سگدین۔ بعد ازاں کجھ ہے قاعدے دی چھپن جنہیں وچ شوکت مغل، عبداللطیف بھٹی اَتے راقم الحروف دا قاعدہ شامل ہے۔

☆☆☆

لوک ورثہ

میانوالی دے لوک گیت

لوک گیت تقریباً دنیا دے سب زبانیں وچ مِلدن ۔ سرائیکی زبان انھیں
گیتیں نال مالا مال ہے ۔ اگرچہ پورے سرائیکی علاقے دے لوک گیت تقریباً
مشترک ہن ۔ پر وقت دی بعض علاقائی تفریق دی وجہ کنوں کجھ نہ کجھ مختلف ہن ۔ لوک
گیت اگرچہ بعض باقاعدہ شاعریں دے لکھے ہوئے وی ہوندن ۔ جیڑھے انھیں دے
جذبات دے اظہار دی صورت وچ شاعری دا روپ گھن گھندن لیکن بھوں سارے
لوک گیت عام لوکیں دی غیر ارادی کوشش دے نال ہولے ہولے ہک وڈی مدت
وچ وینج مکمل تھیندن ۔

لوک گیتیں دیاں کئی قسماں ہوندن جیندے وچ ''ڈھولا'' ۔ ''چھلا'' ''ماہیا'' ۔
''ٹپہ'' ۔ ''سی'' تے کئی بیاں اصناف شامل ہن ۔

لوک گیتیں وچ بنیادی طور تے وزن موجود ہوندے ۔ تے لکھن والے ایندا
شعور رکھدن ۔ لیکن کئی لوک گیتیں وچ بے وزنی دا عیب وی ملدے ۔ عام طور تے
لوک گیتیں دا وزن عربی' فارسی عروض دے بجائے ہندی پنگل یا موسیقی دیں سریں
تے مبنی ہوندے ۔

لوک گیتیں وچ کہیں علاقے دے لوکیں دیاں خواہشاں' محبتاں' نفرتاں'
اُمیداں' مایوسیاں' آساں' خوشیاں' غمیاں' کامیابیاں تے ناکامیاں دا ذکر ملدے
لیکن ایندے نال ایہ لوک گیت اپنے علاقے دی تاریخ وی ہوندن ۔ تے تاریخ دی

انجھی جیڑھی کہیں بادشاہ دے خوشامد پسند مؤرخ دی جانبدارانہ تاریخ کنوں زیادہ قابلِ اعتبار ہوندی ہے۔

لوک گیتیں وچ اساں کہیں علاقے دی صرف ثقافت دے مظہر ای تئیں ڈیکھ سگدے بلکہ اُتھوں دی زبان کوں وی بہتر طریقے نال سمجھ سگدے ہیں کیوں جو اوں علاقے دا بھرپور قسم دا عوامی لہجہ اپݨی پوری اصلیت نال انھیں لوک گیتیں وچ موجود ہوندے۔

میں اِتھاں اگرچہ میانوالی دے لوک گیتیں نال تعلق رکھساں۔ پر ایہ ضروری کائنی جو ایہ لوک گیت جیڑھے موضوعات نال تعلق رکھدن او صرف میانوالی نال اِی متعلق ہوون کیوں جو اکثر موضوعات سرائیکی علاقے دے مشترک ہن تے بعض تاں پوری انسانی نسل نال اِی تعلق رکھدن۔ جیویں جو محبت دا جذبہ ہر انسان وچ پاتا ویندے۔ خواہ او کہیں ملک نال اِی تعلق کیوں نہ رکھدا ہووے۔ محبت عام طور تے شاعری دا خاص موضوع ہے۔ ایہ ڈِن کجھ ماہیے (ماہیے دا عام طور تے پہلا مصرعہ غیر متعلق یا بے معنی ہوندے) جیندا تعلق وی محبت نال ہے:

ہٹ ٹُٹیاں دے پٹ ویندے نے پتہ ہوندا تھکیاں دا، جتھ جوڑ کے ہٹ ویندے

پھل ماہی چُݨ بہی، گل ساڈے اُجڑݨ دی کدی ڈھولا وی سُݨ بہسی

....

کالی وَنگ ماہیا
اوہ کی کرن جیندے ٹُر ویندے سنگ ماہیا

کاتا کھاری دا
راہے سٹ گھتا ایہ دستور نہ یاری دا

سڑکاں نوں موڑ ہووے

ساڈا ادم حاضر اے جتھاں بچیاں نوں لوڑ ہووے

ساوی مَیں چاہ پیتی

اُچوی میں وس پوساں جڈاں ڈھول نگاہ کیتی

محبت یقیناً ہک مضبوط جذبہ ہے تے ایں کنوں کوئی خالی کائنی تے عام طور تے شاعری دا وڈا موضوع وی ایہو ہوندے۔ لیکن ڈڈھ وی انسان نال لکیا ہویا ہے تے حقیقت ایہ ہے جو انسانی نسل دی ایہ پوری پچ ڈرک صرف جنسی جذبے واسطے کائنی بلکہ زندہ رہݨ تے خصوصاً ڈڈھ دیاں ضرورتاں پوریاں کرݨ واسطے وی ہے۔ اگرچہ عام طور تے ایں موضوع کنوں غیر شاعرانہ سمجھیا ویندے مگر ظاہر اے ایہو جیڈی ٹھوس حقیقت کوں نظر انداز نہیں کیتا ونج سگدا۔ ایں ماہیے وچ بکھ دے المیے کوں ہکلا موثر زبان مل گئی ہے:

اُڈ دا کاں ویندا

بکھ گھن ویندی اے جتھ سوت داناں ویندا

محبت تے بکھ دے علاوہ بیاں وی کئی ضرورتاں ہن۔ میانوالی دے بعض علاقائیں وچ پاݨی دی کمی رہندی ہے۔ اِت واسطے بعض لوک گیتیں وچ پاݨی دی اہمیت دا ذکر وی ملدے۔

انسان نال ڈکھ سکھ تے بیماری لگی ہوئی اے۔ اینکوں تساں دِل دی بیماری آکھو یا تن دی۔ بہرحال لوک گیتیں وچ ایندا ذکر ضرور ملسی۔

پنجرا تاراں دا

سکھی بندے کی جاݨن بھلا حال بیماراں دا

انسان دیاں کئی چھوٹیاں چھوٹیاں خواہشاں ہوندین۔ لوک گیتیں وچ انھیں دا ذکر وی برابر ملدے۔ ''پکھا'' دے بارے ہک لوک گیت دا کجھ حصہ ملاحظہ

ہوندے:

جھلاں پکھاتے لگے ٹھڈی دا   موسم گرمی دا

پکھا پئی جھلیندی آں سنارے کول پئی ویندی آں

اے پکھی کوں گھنگھریاں لا   موسم گرمی دا

جھلاں پکھاتے لگی ٹھڈی دا ....

پکھا پئی جھلیندی آں لوہار کول پئی ویندی آں

اے پکھے نوں ڈنی لا   موسم گرمی دا

جھلاں پکھاتے لگی ٹھڈی دا ....

انسان دی زندگی ہزاراں واقعات تے مبنی ہے۔ محبت تے بکھ بعض اوقات انسان کوں موت تائیں پچاڈیندی ہے تے بعض اوقات تھانے وچ:

کوئی تھانے کیس ہویا: ظلم کریندا ہئیں تیں ظلماں دے پیش ہویا

سگریٹ راہی ڈیندا: غیراں نے کیس کیتا پیا جین گواہی ڈیندا

شادی وی لوک گیتیں دا عام موضوع رہیے۔ کنوار دی گھر کنوں گھوٹ دے گھر روانگی اوندے واسطے زندگی دا ہک اہم موڑ ہوندے۔ پیو ماء کنوں جدائی' سہیلیاں کنوں نکھیڑا' نویں تے اجنبی ماحول دے نال مستقبل دی غیر یقینی کئی لوک گیتیں دا موضوع رہیے۔

اے رکھ وے بابل گھر اپنا

تیڈی ڈھی ٹری پردیس وے

سٹھ سہیلی میڈے گھر آئی

ہک نہ آئی نال وے

اے رکھ وے بابل گھر اپنا

تیڈی دھی ٹری پردیس وے
روندی کرلاندی گھتی کچاوے
سڈ ویراں نوں آوے اکھاں تیں نال وے
اے رکھ وے بابل گھر اپنا
تیڈی دھی ٹری پردیس وے

شادی گھوٹ دیں بھیٹیں واسطے خوشی دا سینیا ہوندی ہے:

اے ڈیہاڑا ایں اللہ کولوں منگیا' تے مولا آن ڈکھایا
آیا وے میڈا سہریاں والا آیا ماہیا ....
مادی چیچے دی بوٹی جیں پھل گلاب دا چایا
سہریاں والا بنّاں آیا میڈا سہریاں والا آیا

پرنے ویلے سبالا گھوٹ نال ہوندے' تے عام طور تے ہنج دی مذاق تے حشری دا نشانہ بنیا راہندے۔ ایں لوک گیت وچ اوندا حلیہ ملاحظہ ہووے۔

سوئی سردی: وے دھاگا پٹ دا
سبالا امیاں: ہے کنبہ کھٹ دا
سوئی سردی: دھاگا بوٹے دا
سبالا امیاں: پتر کہیں کھوتے دا
سوئی سردی: دھاگا کاسی دا
سبالا امیاں: پتر میراثی دا

☆☆☆

اکھاݨاں دے روپ

اکھاݨ آکھݨ کنوں نکلدے تے اکھاݨ دے ذریعے کہیں انجھی سچائی دا اظہار کیتا ویندے جیڑھی پوری قوم دے تجربے تے مشاہدے دا بھوں سوہݨا نتیجہ ہوندے تے زمان مکان دی پابندی کنوں وی آزاد ہوندے۔ اکھاݨ تقریباً دنیا دیئیں سارئیں زباݨیں وچ پاتے ویندن تے انھیں وچوں بھوں سارے مشترک وی ہن۔ لیکن انھیں وچوں کجھ مخصوص حالات دی وجہ کنوں کہیں قوم دے مزاج تے رجحانات دی نمائندگی وی کریندن۔ انھیں وچوں بعض اکھاݨ سماجی تے سیاسی حالات دی وݙی خوبصورتی نال نمائندگی کریندن تے انھیں اکھاݨ دے ذریعے اوں قوم دے مزاج، رجحانات تے سیاسی تاریخ کوں ݙاڈھے سوہݨے انداز نال بجھیا ونج سڳدے۔

سرائیکی زبان دے اکھاݨ ایں کلیے توں انج کائنی۔ ایں واسطے اساں انھیں اکھاݨ دے ذریعے پوری قوم دے مزاج، تاریخی حالات، تجربے تے مشاہدے کنوں آگاہی حاصل کر سڳدوں۔

سرائیکی قوم جیڑھے سیاسی حالات وچوں گزردی رہی ہے انھیں اکھاݨ وچ انھیں دا بخوبی عکس ملدے۔ سلطان محمد تغلق اگرچہ ہک عقلمند بادشاہ ہا۔ لیکن اوندیاں قبل از وقت تے لوکیں دی سمجھ کنوں بالاتر سیاسی تبدیلیاں ملک وچ انتشار برپا کر ݙتا۔ ایں انتشار کوں ایں اکھاݨ وچ پیش کیتا گئے تے اوں دور دے سیدیں دے اعمال دا نقشہ وی نال نال چھک ݙتا گئے:

تغلق و نا ونگار سیداں بخ گیتی چودھار

تغلق لوکیں کوں ونگار پکڑیا تے سیداں چودھار (ملک کوں) بُخ کر رکھیے)

اکبر اعظم دی بادشاہی وچ ملک خوشحال ہا۔ لوک مزے بچے کریندے ہن۔

ایں حقیقت دا اظہار ایں اکھان وچ مِلدے:

اکبر جیہاں بادشاہ بیلو جیہاں جٹ!
نہ کوئی ہویا پہلے نہ کوئی ہوسی وت

شاجہان بادشاہ دا دور وی خوشحالی دا دور ہا۔ اوں ملک کوں نویں نویں

عمارتیں نال سوہنا بناڈتا ہا۔ تے لوک روزی دی طرفوں مطمئن ہن۔ ایہہ تاریخی سچائی

ایں اکھان وچ ملدی ہے:

شاجہان بیٹھا تخت
ملک کوں لگا بھاگ تے بخت

نور جہاں نال جہانگیر دی شادی ویلھے سارے مُلک وِچ جیرھیاں خوشیاں

منائیاں گیاں اوندا اظہار ایں اکھان وچ مِلدے:

نور جہاں لدھیاں لاواں
گلی کوچے ہاماں گاماں

اورنگزیب مغلیہ خاندان دا وڈا حکمران ہا۔ مگر اوندی شخصیت متنازعہ فیہ ہئی

ایں اکھان وچ ایں حقیقت کوں بیان کیتا گئے:

اورنگ زیب عالمگیر، بکے خوش بکے دلگیر

بعض اکھاناں مجموعی طور تے حکمرانیں دے رویئے دا اظہار کریندن تے

انھیں کوں کہیں تے وی لاگو کیتا ونج سگدے۔ ہک بے انصاف حکمران دے بارے

وچ ایہا اکھان ہر ویلھے ٹھیک ہے:

انڈھا راجہ بیداد نگری
پیسے سیر دھل دھیلے سیر مصری

حکمرانیں دی طرفوں جیڑھلے اپنے اپنے علاقے دے سرداریں تے کوئی ٹیکس یا جرمانہ لایا ویندے تاں او غریب لوکیں کنوں اگوڑ گھندن۔ ایہ گالھ پہلے وی درست ہئی تے اج وی۔ اینداا اظہار ایں اکھان وچ ملدے۔

چٹی پئی مہراں تے
مہراں گھتی شہراں تے

میڈا خیال اے صرف اکھاناں نال اِی کہیں قوم دی تاریخ لکھی ونج سگدی ہے تے ایہ تاریخ کہیں درباری تے خوشامدی مؤرخ دی تاریخ کنوں زیادہ سچی ہوسی۔ کیوں جو ایہ عوام دے سچے جذبات تے خیالات دی حقیقی نمائندگی کریسی۔

روزی دا مسئلہ انسان دا ہمیشہ پیچھا کیتی رہ گئے۔ اج دے دور وچ تاں پوری دنیا کوں ایں ڈو حصیں وچ ونڈ ڈتے۔ ایں حقیقت دا اظہار سرائیکی اکھاناں وچ وڈی خوبصورتی نال موجود ہے۔ انھیں وچوں ہک اکھان ملاحظہ ہووے:

پیٹ نہ پیاں روٹیاں
تے سبھے گالھیں کھوٹیاں

انسان کوں زندگی وچ ہزاریں مرحلیں وچوں گزرنا پوندے تے اونکوں بہوں نویں تجربے تھیندن۔ ایہ تجربے بعض اوقات مشترک ہوندن تے وَل اکھاناں دا روپ اختیار کر گھندن۔ انسانی زندگی دے انھیں تجربیں دے بارے وچ سرائیکی دیاں اَنڑ بگھتر اکھاناں ملدن۔ اِتھاں انھیں بے شمار اکھاناں دا اِنج ذکر کیتا ونجے تاں ایہ مضمون بہوں لمبا تھی ویسی۔ اِت واسطے مَیں صرف کجھ

اُکھاناں درج کریساں۔

پُڑاُتوہیں ڈُکھ پچھوہیں

تتی کوں تارا سامنے ڈُکھی جاہ ڈُکھ دا منہ

(بدبخت دی ہر ویلھے قسمت گندی رہندی اے تے ڈُکھی جاہ پلو دے لگن نال ڈُکھ پندی اے)

جو کرے کھیوے' نہ کرے ما نہ کرے پیو

جیڑھا پھوں تو ڑے اونکوں بھلا نہ جاݨ

تیکوں تو تے مارے پچھا' باز' کماݨ

ہیر تَکے تے آئے سکے

روہ نال ٹکر تے اپنا سر بھنݨ

سکھڑیاں دُعائیں پلو تیں دی جاہ

مٹی دے تھاں نہ تھیندے کانجھے

تو ڑے ول ول مانجھے

جیندے پیر اوندے ہیر

ماء جئیں نہ تھیوے ماسی' تو ڑے رکھے پیت سوائی

اُکھاناں صرف کہیں قوم دے تجربے تے مشاہدے دیاں عکاس نئیں ہوندیاں بلکہ اساں اُنھیں نال ہمیشہ اَپݨی گفتگو کوں معتبر دی بݨیندے ہیں۔ جیڑھے لوک ادب نال تعلق رکھدن۔ خواہ او شاعر ہوون یا ادیب او وی اَپݨی تحریر کوں موثر' جاندار تے سوہݨا بݨاوݨ واسطے اُکھاناں کنوں بے نیاز نئیں رہ سگدے۔ سرائیکی دے ممتاز صوفی شاعر خواجہ فریدؒ دی شاعری کوں تو ڑے اُکھاناں دی کوئی لوڑھ کائنی' کیوں جو او خود سچائی اے لیکن ایندے باوجود اوندے وچ جا جاتے اُکھاناں

استعمال کیتیاں ونجن ۔

چار ڈیہاڑے چھتر دے کوڑے بکر وال

جے ڈینہ بھلوے جر دی بھلوے

ہے مشہور اکھان ! ! ! !

ایہ اکھاناں اگرچہ عام لوکیں دیاں بنائیاں ہوندین تے او شاعری یا ادبی ذوق نال گھٹ واقفیت رکھدن ۔ لیکن بے تکیاں ہرگز نئیں ہوندیاں ۔ وزن کنوں آزاد مگر ادبی چاشنی دیاں حامل ۔ جینکوں نثری شاعری دے مصرعے آکھیا ونج سگدے ۔ (اگرچہ انھیں وچوں بہوں ساریاں باوزن دی ہوندین) اپنڑی ادبی خصوصیت دی حیثیت نال ادبی اصناف وچ شامل کیتیاں ونج سگدن ۔ انھیں دی صنف کیا ہووݨی چاہیدی اے یا انھیں کوں کیڑھی صنف وچ شامل کرنا چاہیدا ہے ۔ ایہ ہک انج موضوع بحث ہے لیکن میں اتھاں ایں گالھ ڈو اشارہ ضرور کریساں جو انھیں کوں کوئی ادبی مقام ضرور ملنا چاہیدا اے جیویں جو لوک گیتیں کوں مل چکیے ۔ بلکہ او اچ تائیں شاعری دے سب کنوں اعلیٰ نمونے قرار ڈتے ونج چکین ۔

چونکہ ایہ اکھاناں اساڈے وڈیریں دا ورثہ ہن اِت واسطے اساڈے اُتے فرض بندے جو اساں اینکوں اگلی نسل تائیں پچاؤں ۔

قصّیں دا قصہ

ادب دی تاریخ دے مطالعے دے بعد ایہ گالھ سامنے آندی اے جو لوک قصّے ہمیشہ کنوں دنیا دے ہر حصّے وچ مقبول رہن۔ اُنھیں دی مقبولیت کہیں طبقے تائیں محدود نئیں رہی بلکہ اَن پڑھ پڑھے لکھے ڈو ہیں قسماں دے لوک انھیں قصّیں نال دلچسپی رکھیندے رہن۔ ایہا وجہ ہے جو اَج دے ترقی یافتہ دور وچ وی ایہ قصّے بھوں پسند کیتے ویندن تے تقریباً دنیا دے ساریں وڈیں زبانیں وچ انھیں قصّیں دے مجموعے لکھیں دی تعداد وچ چھپدے پئین۔

لوک قصّے دراصل کہیں قوم دی سماجی تے معاشرتی زندگی دا عکس ہوندن۔ لوک قصّیں دے حوالے نال کہیں قوم دا مزاج متعین تھی سگدے۔ چونکہ ایہ قصّے اکثر اوقات لوکیں دے جذبات تے خواہشات دا عکس ہوندن۔ اِت واسطے انھیں وچ بھوں ساریاں مافوق الفطرت گالھیں وی شامل تھی ویندن۔

لوک قصّے کہیں زبان وچ وی کیوں نہ ہووِن انسان دے بنیادی مشترکہ جذبات دے سرچشمیں کنوں جنم گھندن۔ اِت واسطے ایہ مقامی جغرافیائی پابندیں کنوں بالاتر تھی کراہیں تقریباً ساری دنیا دے لوکیں دی دلچسپی دا سامان مہیا کریندن۔

عام طور تے انسانیں دے مختلف کارنامے 'شر دے خلاف لڑائی' بھلائی واسطے قربانی دا جذبہ' کہیں ظلم دا بدلہ تے عقلمندی دے غیر معمولی واقعے مشہور تھی کراہیں ہوندے ہوندے لوک قصّیں وچ تبدیل تھی ویندن۔ بعض اوقات انھیں لوک قصّیں

دے پچھوں تاریخی حقیقتاں دی لگیاں ہوئیاں ہوندن۔ جیڑھیاں وقت دے نال نال ہک ملک کنوں ہے ملک ڈو سفر کریندئیں ہوئیں اپنی اصلیت ونجا باہندن تے لوک قصیں وچ تبدیل تھی ویندن۔

جدید تحقیق نال ایہ گالھ ثابت تھئی اے جو بعض لوک قصے جیڑھے کہیں خاص ملک نال وابستہ سمجھے ویندن۔ حقیقتاً اوں ملک دے نئیں ہوندے بلکہ بہوں قدیم زمانے وچ انسانیں دی ہجرت نال ایہ قصے وی سفر کریندے رہین۔ تے ڈوجھے ملک وچ اوں قوم دے مزاج تے نفسیات مطابق نویں شکل اختیار کر گھن تے بعد وچ اوں قوم دا ورثہ سمجھے ویندن۔ کجھ لوکیں دا خیال ہے جو ہیر رانجھا دا قصہ دراصل جزائر برطانیہ وچوں اتھاں پجے تے اینویں کئی ہے قصے وی جیڑھے پاکستان وچ مشہور ہن۔ عراق دی قدیم تہذیب نال تعلق رکھدن۔ ایندے علاوہ کجھ ہے قصے یونانی فوج وی اپنے نال گھن تے آئی ہئی۔

لوک قصے انسانی نفسیات نال وی ڈاڈھا تعلق رکھدن۔ حتیٰ کہ بعض قصے اینجھے وی ہن جیڑھے انسان دے تحت الشعور دی نمائندگی کریندن تے قدیم قبائلی زندگی کنوں بہوں پہلے دے کہیں انسانی واقعے کوں علامتی رُوپ ڈے کراہیں اپنے وچ ظاہر کریندن۔ شاید ایہا وجہ اے جو لوک قصیں وچ عام طور تے نانگ، گھوڑا، بکری، بگھوں تے ڈاند وغیرہ اپنے علامتی روپ وچ سامنے آندن۔ نانگ عام طور تے دشمن دے روپ وچ ظاہر تھیندے لیکن بعض کہانیں وچ اونا آسودہ جنسی خواہشات یا رہبانیت دی علامت وی بندے۔

لوک قصیں وچوں ڈھیر سارے ٹریجک ہن۔ دراصل انسانی نفسیات کامیڈی دی بجائے ٹریجڈی کنوں زیادہ متاثر تھیندی اے تے انسان ایں حوالے نال اپنے ڈکھیں دا بوجھ ہلکا کریندے۔ بہوں سارے لوک رومانیں دا انجام ٹریجڈی

وچ ظاہر تھیندے۔ جیویں سسّی پنوں، ہیر رانجھا وغیرہ۔ اِتھاں قابلِ غور گالھ ایہ ہے جو انھیں لوک روماناں دے ہیرو یا ہیروئن عام طور تے شہزادے یا تاجر زادے ہوندن۔ دراصل قدیم دور وچ خاص طبقے دے فرد تے کوئی ڈُکھ آوے ہا تاں اوڈُکھ ہک وڈے المیے دی صورت وچ عوام وچ پھیل ویندا ہئی۔ وَل وقت دے نال نال ہک لوک قصے دی صورت اختیار کر گھندا ہئی۔

سرائیکی لوک قصیں وچوں سسّی پنوں تے ہیر رانجھا دا لوک رومان ایندی سوہنی مثال ہے۔ پنجابی لوک روماناں وچوں سوہنی مہینوال دے لوک رومان کوں وی پیش کیتا ونج سکدے۔

اَج لوک قصے صرف ساڈی دلچسپی دا مرکز اِت واسطے نھیں بݨدے جو ایہ تفریحِ طبع دا سبب ہِن یا انھیں دے ذریعے اساں اپݨیں ناآسودہ خواہشات تے جذبات تے خیالات دی تسکین کریندوں تے کجھ دیر واسطے خیالی دُنیا وچ گم تھی کراہیں اَپݨے روزمرہ دے ڈُکھیں کنوں جان بچا گھندوں۔ بلکہ حقیقت ایہ ہے جو اساں انھیں لوک قصیں دے ذریعے کہیں قوم دے مزاج، اوندے مذہب، رسم و رواج، تہذیب، ثقافت تے ناآسودہ خواہشات تے تمنائیں کوں وی سمجھ سکدوں۔

لوک قصے عام طور تے غیر تاریخی ہووݨ دے باوجود وی ساڈی ہک تاریخی ضرورت پوری کریندن تے اساں انھیں دے حوالے نال تاریخ دے انھیں گوشیں کنوں واقف تھی سکدوں جیڑھے اصل تاریخ دیں کتابیں وچ نھیں ملدے۔ اساڈی تاریخ درحقیقت بادشاہیں دے حالات تے جنگیں دے واقعات تائیں محدود تھی گئی اے تے ایہ صرف کئی ہزار سال تئیں مَتی ہے مگر عوام دیں دلچسپیں تے انھیں دیں خواہشیں کوں سمجھݨ واسطے اساکوں انھیں لوک قصیں دی لوڑھ پوندی ہے۔ کیوں جو انھیں لوک قصیں دیاں جڑھاں تاریخی طور تے انسانی تمدن دی تقسیم کنوں بہوں پہلے

دی صورت حال وچ موجود ہن تے اساں ایں طرح عوامی خدوخال کنوں چنگی طرح واقف تھی سگدے ہیں۔

مجموعی طور تے اگر اساں پوری دنیا دے لوک قصیں تے نظر سٹوں تاں انھیں وچ بہوں ساریاں خصوصیات مشترک ملدن۔ عام طور تے خزانے دی تلاش' نرینہ اولاد دی خواہش' عورت دے بے وفائی' عاشق دا جنون' روحانی بزرگیں دیاں کرامتاں تے تقدیر دا غلبہ تقریباً ہر ملک دے لوک قصیں وچ ضرور پاتا ویندے۔

سرائیکی لوک قصے دی دنیا دے ڈوجھے قومیں دے لوک قصیں کنوں ہرگز انج کائنی۔ ایہ وی تقریباً انھیں ساریں خصوصیات کوں اپنے وچ پاتی کھڑن جیڑھیاں کہیں قوم دے لوک قصیں والازمی حصہ ہوندن۔
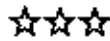
جائزے

اَپݨی سُنڄاݨ دی کہاݨی

محمد اسماعیل احمداݨی دا سفرنامہ ”پیت دے پندھ“ ہک انجھے سفر دی کہاݨی اے جیڑھا جسمانی طور تے سانگھڑ (سندھ) کنوں فورٹ منرو (پنجاب) تائیں کیتا گئے لیکن فکری طور تے ایہ سفر ماضی دے ہزاریں سالیں دا سفر اے۔ ایں سفر وچ جسمانی طور تے سرائیکی علاقے دی تہذیب تے ثقافت دا مشاہدہ شامل ہے لیکن فکری طور تے ہزاریں سالیں دی تاریخ 'مذہب' تہذیب' ثقافت تے ادب دے تجزیے دے علاوہ مستقبل وچ سرائیکی تحریکیں دے امکانات دا جائزہ وی گھدا گئے۔

سفر کئی قسم دے ہوندن۔ جسمانی سفر باہر دا ہوندے تے فکری سفر اندر دا۔ ایہ سفرنامہ اگرچہ ظاہری طور تے باہر دے سفر دی کہاݨی اے لیکن حقیقتاً ایہ باہر دے حوالے نال اَپݨے اندر دے سفر دی داستان ہے۔ انسان اَپݨی نسل دے آغاز کنوں باہر دے سفر دے نال نال اَپݨے اندر دے سفر تے وی رہیے۔ باہروں دا سفر تاں ابنِ بطوطہ دا سفر ہے لیکن اندر دا سفر خواجہ فریدؒ تے بلھے شاہ دا سفر ہے۔ ایہ سفر باہر دے سفر کنوں اوکھا ہے تے مدتیں توں صوفی' یوگی تے وجودی ایں سفر تے نکلے ہوئے ہن۔ اندر دا ایہ سفر اَپݨی سُنڄاݨ دا سفر ہے۔

حضرت علیؓ دے ایں قول مَنْ عَرَفَ نفسہ' فقد عَرَفَہ رَبَّہ' یعنی ”جئیں اپݨے آپ کوں سُنڄاݨیا اُوں اپݨے رب کوں سُنڄاݨیا“ وچ دراصل اندر دے سفر دا مذہبی حوالے نال ذکر ہے۔ صوفی شاعریں دے کلام وچ ایں سفر دا ذکر وَل وَل

ملدے۔خواجہ فریدؒ آہدے:

فاش فریدؔ ایہ وعظ سنا توں

عالم جاہل شاہ گدا کوں

جے کوئی چاہے فقر فنا نوں

اپنے آپ کوں بھولے

بلھے شاہ وی ایں راہ دا پندھیڑو ہے تے اپنی سنجاݨ دے سفر تے نکلا ہویا ہے۔ ہک ہئی جاہ تے حیران تھی تے پچھدے:

بلھیا کی جاناں میں کون؟

نہ میں مومن وچ مسیتاں!

نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں

نہ میں پاکاں وچ پلیتاں!

نہ میں موسیٰ نہ فرعون

لیکن آخر اپنی سنجاݨ تے گالھ آن مکیندے:

اوّل آخر آپ نوں جاناں

نہ کوئی ڈوجھا ہور پچھاناں

میں توں ہور نہ کوئی سیاناں

بلھا شوہ کھڑا ہے کون؟

اندروی سنجاݨ دا ایہ سفر کیویں تھی سگدے۔صوفیا ایکوں مجرد شکل ڈے ڈتی اے تے اپنی بے بسی دا جواز اپنی سنجاݨ کوں خدا دی سنجاݨ آکھ تے پیش کیتے۔

اپنی سنجاݨ بارے نویں مفکریں دے خیالات متضاد ہن۔ مارکسی مفکر حقیقت پسندانہ رویہ اختیار کریندے ہوئے معروض کوں بنیادی حیثیت ڈیندن۔

ایندے برخلاف وجودی مفکریں دے نزدیک سب کجھ وجود وچ مضمر ہے۔ او معروضی دنیا دی بجائے اپنے ذاتی تجربے کوں ای سب کجھ جاݨدن۔ انھیں دے نزدیک "ذاتی تجربہ" اِی حقیقت ہے۔ وجودیت فرد دی بے مثل انفرادیت تے اصرار کریندیں ہوئیں فطرت تے طبعی دنیا دی عمومی خصوصیات دے مقابلے وچ انسانی وجود کوں بنیادی حیثیت ݙیندی ہے تے انسان دے چند بنیادی موڈز مثلاً بوریت، خوف تے تشویش وغیرہ تے خصوصی توجہ ݙیندی ہے لیکن مارکسی مفکریں دے نزدیک ایہ سب کجھ بورژواری فکر دا شاخسانہ ہے۔

جیڑھاں میں اپݨی سُنڄاݨ دے "فکر" وچ آن پھاتم تے پھاتا اِی رہ گیم۔ ایہ تاں شکر دی جاہ اے جو "پیت دے پندھ" میݙے مطالعے وچ آئی تے ایندے مصنف دا ایہ سفر جیڑھا او اپݨی دریافت تے شناخت واسطے کریندے۔ میݙے واسطے راہنمائی دا سبب بݨیا "پیت دے پندھ" وِی بنیادی طور تے اپݨی سُنڄاݨ دا سفر ہے۔

ایہ اگرچہ حقیقتاً ہک جسمانی سفر دا تذکرہ ہے۔ مگر اپݨے "اندر" کوں دریافت کرݨ واسطے ایندے نال فکری سفر دا سہارا وی گھدا گئے۔

اگرچہ "اپݨے آپ کوں سُنڄاݨو" خالی خولی تے مجرد سمجھیا ویندے جیکوں مریضانہ تے غیر صحت مندانہ ذہنیت دا نتیجہ وی آہدن۔ لیکن پیت دے پندھ وچ ایکوں خالی خولی نعرے دی بجائے ٹھوس حقیقت پسندانہ تجربے دی اِی بنیاد بݨایا گئے اُتے ایہو اِی اپݨی سُنڄاݨ واسطے سائنسی تے صحت مندانہ رویہ ہے۔

سلیمان پہاڑ اُتے مصنف دا ہمزاد بچپن کنوں در کدا ودے تے ایہ تئیں اُتھوں نکیں لہندا۔ جے تئیں مصنف خود پہاڑ تے نکیں ونڄ چڑھدا۔ ایہ ہمزاد دراصل پہاڑ دی سیر دی صرف خواہش دا اظہار نئیں بلکہ اپݨے اصل تئیں رسائی دی فکری تڑپ ہے جیڑھی مصنف دے اندروں جاگدی ہے تے ایندی تسکین اوں ویلے تھیندی ہے

جیر ھلے مصنف خود ہمزاد کنیں وی نپ ونجدے مگر ہمزاد تئیں رسائی کنوں پہلے راہ وچ مصنف اپنے ماضی دی تاریخ تئیں رسائی پا گھندے۔ اپنی سنجان حاصل کر گھندے تے باہر دے سفر مکن کنوں پہلے اندر دا سفر مکا گھندے۔

معروض دے حوالے نال موضوع دی دریافت' باہر دے حوالے نال اندر دی سنجان۔ ایہ ہے ساری "پیت دے پندھ" دی کہانی تے ایں کہانی وچ اپنی دھرتی نال بھرپور پیار ای اصل تئیں رسائی دا ذریعہ ہے ایں طرح نہ صرف مصنف اپنی سنجان حاصل کیتی ہے بلکہ اساکوں وی اپنی سنجان دا رستہ ڈسائے۔ کیوں جو اساں وی ایں دھرتی دے رہاکو ہیں تے اساڈیاں جڑھاں وی ایں دھرتی وچ پیوست ہن[1]۔

[1] پیت دے پندھ دے بعد سرائیکی وچ بہوں سفرنامے آ گئن جنہیں وچ لکھی واس از ممتاز حیدر ڈاہر ونجدیں ونجدیں از سجاد حیدر پرویز' کو کدے چندر لاندے پاندھی از یاسط بھٹی' لکھو دی کہانی از سرار خان زرلی ڈھالی کوں از شوکت مغل' سیتے جھوکاں دیدیں ادیسے از نذیر لغاری' پاندھی پکھیاں دا ٹھکاں از حمید الفت ملغانی' پندھیڑا از جہانگیر مخلص وغیرہ شامل ہن۔

اُچی دھرتی جھکا اَسمان

سرائیکی افسانے دا آغاز قیام پاکستان دے بعد تھئے، لیکن ایں مختصر عرصے وچ بھوں تکھیچ نال پندھ کیتے ۔ اَج درجناں افسانہ نگاریں دیاں تخلیقاں سرائیکی رسالیں دی زینت بݨدیاں پین ۔ وقت دے نال نال افسانے دا معیار دی اُچا تھئے ۔ تے اَج سرائیکی دے اُنجھے افسانہ نگار وی موجود ہن جنھیں دا ناں گھندئیں ہوئیں فخر نال سر اُچا کیتا ونج سگدے۔

افسانہ نگاریں دی کھیپ وچ مردیں دے نال نال عورتیں دا وی وڈا حصہ ہے تے ایہ اعزاز تاں بہر حال ہک عورت کوں حاصل تھئے جو سرائیکی وچ افسانیں دا پہلا مجموعہ اوندا چھپیے۔

محترمہ مسرت کلانچوی دے افسانوی مجموعے "اُچی دھرتی جھکا اَسمان" کوں پڑھݨ دے بعد احساس تھیندے جو انھیں دے سب کنوں چنگے افسانیں (جھیکوی شعائع گوڑیاں عزتاں گوڑے طور) دی نوعیت سماجی اے ۔ اساڈے ایں استحصالی سماج وچ لوک ظلم دا شکار ہن انھاں وچوں عورت وی ہے ۔ عورت بعض اوقات اپݨے پیئے دے علاوہ چیگو ماء دے ظلم دا شکار وی بݨدی رہ ویندی ہے ۔ جیڑھے ایں سماج دے غلط تے ظالمانہ رسمیں دے احمقانہ حدتیں پابند ہوندن تے عورت انھیں رسمیں دی بھینٹ چڑھ کے نہ صرف اپݨی جوانی ضائع کر باہندی ہے بلکہ اوندے سارے ارمان جتھاں پیدا تھیندن اُتھائیں مر ویندن۔

ایں کتاب دے سارے افسانیں دے مطالعے دے بعد ایہ چیز واضح تھی ویندی ہے جو انھیں افسانیں دے موضوع زیادہ تر عورت دے ارد گرد گھمدن ۔ عورت خواہ شہری ہووے یا دیہاتی عام طور تے سماج دیئیں رسمیں دی چکی وچ پیہیندی رہ ویندی ہے لیکن ایندے باوجود ضرورت پووݨ تے کہیں قسم دی قربانی کنوں دریغ نہیں کریندی بلکہ اکثر اوقات فرمانبرداری تے وفا دی پتلی ثابت تھیندی ہے (بحوالہ کوڑیاں عزتاں کوڑے طور) ایہ عورت خود ظلم سہندی رہندی ہے لیکن انتقام نہیں گھندی ۔ جیڑھے ویلے ظالم مجبور تھی کراہیں اوندے سامݨے آویندے تاں نہ صرف او اونکوں معاف کر ڈیندی ہے بلکہ اوندے ڈکھیں دا مداوا دی بݨ ویندی ہے ۔ (بحوالہ اُچی دھرتی جھکا اَسمان)

انھیں ساریں افسانیں دا ایہ کردار یعنی عورت اگرچہ بعض اوقات کہیں سفلی جذبے دا شکار تھی کراہیں انتقام تے تُلی دی آندی ہے تاں او بالکل وقتی تے عارضی ہوندے ۔ لمحے بعد ساری کاوڑ ہوا وچ گھل ویندی ہے تے او اپݨے مستقل رویے ڈو واپس آویندی ہے ۔ (بحوالہ: معصوم فرشتہ)

کتاب ''اُچی دھرتی جھکا اَسمان'' پڑھݨ دے بعد عورت دی مظلومیت واضح طور تے سامݨے آندی اے تے سماج دے ظالمانہ رسمیں دے خلاف نفرت پیدا تھیندی ہے جیڑھیاں عورت اُتے ایہ ظلم روا رکھݨ دی اجازت ڈیندن ۔ ایندے نال نال عورت ذات تے اعتماد وی ودھدے جو او صرف مرد دی عیاشی دا سامان نہیں بلکہ او اوندا ہک وفادار ساتھی وی ہے ۔ بعض دفعہ او اینجھی جرأت مندی نال مردکوں انھیں فرسودہ رسمیں تے مجبوریں کنوں کڈھیندی ہے ۔ جیندا او شکار ہوندے (بحوالہ: جیندئیں قبرستان کیوں؟)

کہیں کہیں ویلے ایں کتاب کوں پڑھدیں ہوئیں محسوس تھیندے جو ایں

کتاب دے سارے افسانیں وچ عورت دی ہک طرفہ تصویر ڈکھائی ڳئی ہے حالانکہ
ہک انسان دی حیثیت نال او وی کمزوریں دا شکار وی ہے۔ میڈے خیال وچ اگر کہیں
کردار دے ڈو ہیں پہلو سامنے آ ونجن تاں افسانہ زیادہ حقیقت پسندانہ ہوندے۔ ایں
کتاب وچ عورت دے علاوہ مرد دا کردار وی اکثر جاہیں تے رسمیں دے چنبیں وچ
پھسیا ہویا نظر دے تے انھیں وچوں نکلݨ واسطے پھڑکدا رہ ویندے۔ انھیں افسانیں
وچ جیکر عورت فرشتے دے روپ وچ نظر آندی ہے تاں مرد وی شیطان نہیں نظر دا۔ او
وی متحمل مزاج تے محبت کرݨ والا بݨ کے سامݨے آندے۔ لیکن عام طور تے برتری
عورت کوں حاصل تھیندی ہے۔ جیڑھی بالآخر مرد دیں مشکلیں دا مداوا آن بݨدی ہے۔
(بحوالہ: جھیکوی شعاع)

انھیں افسانیں وچ کائنات یا زندگی دے بارے وچ کوئی مخصوص قسم دا
فلسفیانہ نکتہ ءنظر ٻولݨ بے سود ہے۔ جہالت یا کوڑی انا دی بنیاد تے کھڑیں کیتیں
ہوئیں رسمیں (بحوالہ جھیکوی کرشعاع تے کوڑیاں عزتاں کوڑے طور) دے خلاف
ہک پڑھیے لکھیے ذہن دے احتجاج تے بغاوت دے آثار ضرور ملدن۔ لیکن او اُچ
ویں نویں روایات کنوں ہٹ تے کائنی۔ ایں کتاب دے افسانیں وچ مصنفہ دا گہرا
مشاہدہ تے تجربہ وی جاجاتے بولیندے بعض افسانیں وچ اتلا گہرا مشاہدہ موجود ہے
جو او تجربے وچوں گزرے بغیر حاصل نہیں تھیندا۔ ایہا وجہ ہے جو بعض کرداریں دا
نفسیاتی تجزیہ کیتا ونجے تاں انھیں وچ مصنفہ دی اپݨی شخصیت جھاتکݨ پئے ویسی۔ ایں
کتاب دے ساریں افسانیں دا عورت تے گھریلو زندگی دے گرد گھمݨ وی مصنفہ دی
ذات کنوں اَنج نہیں کیتا ونج سڳدا تے انھیں افسانیں دے اکثر کرداریں دی مشترک
قدر شرافت وی مصنفہ دے اپݨے کردار دی عکاسی کریندی ہے کیوں جو اگر فنکار وݙی
ہوشیاری نال اپݨے فن پارے وچوں اپݨی ذات کوں گم کرݨ دی شعوری کوشش نہ

کرے تاں کوئی فن پارہ مصنف دی ذات دا اظہار کیتے بغیر نہیں رہ سگدا۔

عورت دی نفسیات عورت ای چنگا سمجھ سگدی ہے کیوں جو عورت ہووݨ دی حیثیت نال او خود اوں نفسیات تے مزاج دا حصہ ہوندی ہے۔ ایہا وجہ ہے جو ایں کتاب دے افسانیں وچ عورت دا نفسیات تے مزاج دا حصہ ہوندی ہے۔ ایہا وجہ ہے جو ایں کتاب دے افسانیں وچ عورت دا نفسیات تے مزاج دا جتھاں تجربہ ملدے۔ اوندے وچ سچائی دا رنگ گھاٹا گھاٹا ہے بلکہ انھیں افسانیں دے مطالعے نال میں عورت دے مزاج کوں پہلے کنوں بہتر سمجھے۔

فنی حیثیت نال جیکر ایں کتاب دے افسانیں دا مطالعہ کیتا ونجے تاں بہر حال انھیں وچ بہوں ساریاں خوبیاں لبھدن۔ سرائیکی افسانہ نگاریں دی تعداد اگرچہ ݙوں درجنیں کنوں زیادہ ہے لیکن چنگے افسانے نگاریں دی تعداد بہر حال مختصر ہے۔ انھیں وچ محترمہ مسرت کلانچوی دا ناں شامل ہے تے میݙے خیال وچ خواتین افسانہ نگاریں وچوں ایہ تاں سب کنوں اُتے ہے۔

"اُچی دھرتی جھکا اَسمان" دے افسانیں دی تکنیک اگرچہ سدھی سادی ہے تے او کلاسیکل قسم دے واقعاتی افسانے ہن یعنی تجریدی یا علامتی قسم نال انھیں دا کوئی تعلق کائنی لیکن جتھیں فن تے گرفت دا تعلق ہے۔ ایں کتاب دا کوئی افسانہ کہیں بہوں وݙے فنی نقص دا شکار کائنی۔ انھیں افسانیں وچوں کوئی لمبا ہووے یا چھوٹا۔ کہانی دے بیان وچ جھول دا شکار نہیں تھیندا تے نہ کتھائیں ایہ احساس تھیندے جو افسانے دا فلاݨاں حصہ غیر ضروری طور تے طویل یا مختصر ہے۔

تاثر دی حیثیت نال وی افسانے مصنفہ دی کامیابی ݙو اشارہ کریندن۔ کیوں جو بعض افسانیں دا تاثر بہوں دیر تئیں باقی رہندے تے پڑھݨ والے قاری کوں اُتھی رَووچ رَہاڈیندے۔

''اُچی دھرتی جھکا اَسمان'' دے اکثر افسانیں کوں حقیقت پسندانہ آکھیا ونج سگھیندے۔ کیوں جو انھیں ساریں دا تعلق اساڈی روزمرہ زندگی نال ہے۔ ایہ افسانے فوق الفطرت کرداریں دی بجائے دھرتی دے باشندیں دے بارے وچ ہِن۔ البتہ ''معصوم فرشتہ'' ہک اینجھا افسانہ ہے جیندا انسانی زندگی وچ بظاہر انسان دے ذریعے اسمانی قوتیں دی غیر روایتی مداخلت ڈو اشارہ کریندے۔ ایں افسانے دے پلاٹ کوں ہک عجیب اتفاق آکھیا ونج سگھیندے۔ ورنہ ڈو فریقین دے روزمرہ دے جھگڑیں دے تصفیے واسطے اینجھے معصوم فرشتے گھٹ لبھدن یا ہُجدن۔ اگرچہ ایں افسانے دا خاتمہ بعض لوکیں کوں چونکا ڈیسی لیکن اُونکل حقیقتاً افسانے دے فن دے موجودہ تقاضیں دے مطابق اینجھا خاتمہ متروک ہے۔

ایں کتاب دے افسانیں تے فرداً فرداً کجھ لکھݨ واسطے کافی جا چاہیدی اے۔ جیکر مختصر طور تے ڈِٹھا ونجے تاں میکوں سرائیکی دے معروف دانشور تے شاعر سئیں نصراللہ خان ناصر دے نال اتفاق کرݨا پوسی' جو ایں کتاب دا ہر لحاظ نال سوہݨا افسانہ ''جھیکڑی شعاع'' ہے۔ ''گوڑیاں عزتاں کوڑے طور'' تے ''اُچی دھرتی جھکا اَسمان'' دی ہوں چنگے افسانیں وچ شامل کیتے ویسن۔ مجموعی طور تے ایں کتاب دے اکثر افسانے سرائیکی وچ قابلِ قدر اضافہ ہِن۔ ایہ مصنف دی تخلیقی صلاحیتیں گہرے مشاہدے تے تجربے دے علاوہ افسانہ نگاری دے فن اُتے ضروری دسترس دی نشاندہی وی کریندن تے نال نال روشن مستقبل دی خبر وی ڈیندن۔ میں اُہداں ایہ کتاب سرائیکی وچ شاندار اضافہ ہے تے ایں کنوں کوئی دیانت دار قاری انکار نہ کریسی۔

☆☆☆

سانولی دُھپ دا فنی جائزہ

''سانولی دُھپ'' سئیں اسلم قریشی دے افسانیں دا مجموعہ اے جیویں جو اوندے اُتے لکھیا ہویا ہے۔ رات میں اوکوں ہک نشست وچ پڑھیم ظاہر ہے جو ایہ کتاب دی خوبی ہے جو ایندے نال میڈی دلچسپی برابر قائم رہ گئی ہے۔

سئیں اسلم قریشی اپݨے ہر افسانے دا منڈھ وڈی ہنر مندی نال بدھیئے۔ ایہا وجہ ہے جو میں ہر افسانے دی ابتداء کرݨ دے بعد اوکوں ختم کرݨ تے مجبور تھی ویندا ریہاں کیوں جو اوں افسانے دے پاندتیں پُجݨ میڈا مقصود تھی ویندا ہا۔

میڈے خیال وچ پوری کتاب تے رومانی فضا طاری ہے تے میں ڈُکھ تے غم دی کیفیت وچ پڑاہ رہ بیاں۔ کئی افسانے اینجھے وی ہن جنہیں دا پاندا گرچہ خوشگوار ہا لیکن آخر تئیں دِل دھڑکدا ریہے جو کیا بݨسی۔

سئیں اسلم قریشی دے افسانے وچ کہیں مربوط فکری نظام دی تلاش بے سود ہے لیکن ایہ میں آکھیا وچ سگدا اجو انہیں دے افسانے خلاء وچ تخلیق کیتے ڳئین۔ انہیں دا افسانہ ''منیوسے'' اساڈے سماج وچ ''وٹے سٹے'' دے خوفناک انجام دی ہک کہاݨی بݨدا ابھرا رہ ڳئے۔ ایہ ڈوں بھیݨیں دے بھرانویں دی کہاݨی ہے جیڑھے عقل نال کم گھندن (ایہ شاید فنکار دی خوش فہمی دا نتیجہ ہے)۔

انسانی زندگی کتنا مسائل وچ گھری ہوئی ہے۔ ایندا احساس اساں لوکیں کوں بھوں گھٹ ہوندے۔ شہر وچ رہݨ والا ہک شخص عام طور تے دیہاتی زندگی

دے مسئلیں کنوں ناواقف ہوندے "روہی" کوں خواجہ فرید عالمی شہرت بخشی ہے اَتے
اَج پھوں سارے لوک اوندے بارے صرف رومانی تصور رکھدن۔ ایہ پھوں گھٹ
لوک سمجھدن جو روہی دے لوکیں واسطے پاݨی جیڑھا شہر وچ قدم قدم تے مِلدے۔
زندگی موت دا مسئلہ ہے۔ ایہ ہک اہم تے تلخ موضوع ہے لیکن سئیں اسلم قریشی دی
رنگین تحریر جیکوں شاعرانہ آکھیا ونج سگدے پورے افسانے تے رومانی فضا طاری کر
ڈیندی ہے۔ ایں افسانے دے کردار امید وہم دا شکار ہن۔ تے انھیں دی ایں کیفیت
کوں وڈے فنکارانہ انداز وچ بیان کیتا گئے۔ "سانولی دُھپ" دے افسانیں تے
سفر، انتظار، امید، خوف تے ڈکھ دی جیڑھی کیفیت چھائی رہندی ہے۔ اوا صل بنیاد ہے
۔ جیڑھی قاری واسطے دلچسپی دی بنیاد فراہم کریندی ہے۔ اگرچہ انھیں افسانیں وچ
کہانی دا عنصر عام طور تے مختصر ہوندے۔ اگر ایں طرح کردار جاندار تھی ویندے۔
"سینکھ ملہاراں" وچ "سکھو" دا کردار تے "گھر دے لوک" وچ مسافر دا کردار نکھر
تے سامݨے آ گئے تے انھیں کرداریں کوں بھرپور زندگی بخشݨ وچ مصنف دی قلم تے
گرفت کوں نمایاں اہمیت حاصل ہے۔

اگرچہ کئی افسانے غیر علامتی ہن، مگر بعض پورے افسانے علامتی ویس پائی
کھڑن۔ "گھر دے لوک" وچ مسافر دا کردار عام مسافر دا نہیں بݨدا۔ جیڑھا گھر کنوں
باہر سودا گھنݨ روانہ تھی ویندے۔ یا وَت محبوبہ دے مِلݨ واسطے ایہ بھوگ
بھگیندے۔ اتھاں مسافر وسیع تر علامتی روپ ہے۔ جیڑھا اپݨی کاز واسطے رُلدا
ودے۔

سئیں اسلم قریشی دے فن دی بنیادی خصوصیات وچ لفظیں دا سوہݨا استعمال
جیکوں عبارت ارائی وی آکھ سگدوں تے نال نال شاعرانہ تخیل وی شامل ہے۔
ساڈا ایہ فنکار افسانہ نگار دے نال شاعر تے مصور وی ہے۔ جنیں اپݨیں افسانیں وچ

شاعری تے مصوری نال وی کم گھدے تے کہیں کردار یا تصور کوں نمایاں کرݨ واسطے انہیں ڈوہیں تخلیقی صلاحتیں دا بھرپور استعمال کیتے ۔ اگرچہ نویں افسانہ نگاریں دے نزدیک ایہ انداز نہ صرف متروک ہے بلکہ غیر ضروری تکلف ہے۔

سئیں اسلم قریشی دے کجھ انشایئے جیڑھے ایں کتاب وچ شامل ہن ۔ میڈے نزدیک ابہام دا شکار تھی ڳئین ۔ انشائیہ دا فن ہݨ تئیں اُردو وچ وی موضوع بحث ہے ۔ تے اوندی بنیادی خصوصیات دا تعین نئیں تھی سڳیا ۔ انشائیں جیڑھیں خصوصیات تے بہرحال اتفاق تھی چکئے ۔ ’’سانولی دُھپ‘‘ وچ او اہݨ اپݨے تقاضے پورے کرݨ کنوں قاصر رہن ۔ لیکن انہیں انشایئے پڑھݨ دے بعد ایہ توقع بجا اے جو سئیں اسلم قریشی ایں فن تے قابو پاوݨ وچ کامیاب تھی ویسن۔

کہیں فنکار دے فن تے نظریات کوں پرکھݨ واسطے میں اپݨے وسیب تے دھرتی نال اوں فنکار دی وابستگی کوں بنیادی اہمیت ڈیندا اں ۔ فریدؒ دے فن دی عظمت اوندی وسیب نال بھرپور محبت وچ اے ۔ میڈے واسطے ایہ حقیقت خوشی دا باعث ہے جو سئیں اسلم قریشی دے افسانے ہوون یا انشایئے ۔ انہیں وچ اپݨے وسیب نال محبت تے وابستگی بھرپور طریقے نال موجود ہے ۔ میڈے نزدیک انہیں دا ہک شاندار افسانہ ’’سینگھو ملہاراں‘‘ اپݨے وسیب نال محبت دی چنگی مثال ہے۔

اساڈے کئی افسانہ نگار اپݨی تخلیق وچ کئی کئی جاہ تے اپݨے خیالات کوں مجتمع نئیں رکھ سڳدے ۔ انہیں دے خیالات دا سلسلہ ترٹ ترٹ ویندے تے افسانے وچ جھول آ ویندے ۔ لیکن ’’سانولی دُھپ‘‘ دے کہیں افسانے وچ جھول نئیں ملدا ۔ انہیں دے خیالات دا دھارا پوری روانی نال وہندا رہندے ۔ ایہ روانی عام طور تے اتھاں کمزور پئے ویندی ہے ۔ جتھاں فنکار اپݨے کہیں کردار دے خیالات کوں قلم دی گرفت وچ آݨ دی کوشش کریندے ۔ لیکن سئیں اسلم قریشی کوں ایں مقام تے بھوں

سارے افسانہ نگاریں تے فوقیت حاصل ہے جو او اپنے کردارو ے خیالات کوں سوہنے تے کامیاب طریقے نال کاغذ تے اتار ڈیندن۔ انہیں دا افسانہ مکمل تارا کرݨ دا کردار اپݨے خیالات دی جیڑھی دنیا وچ گم رہندے۔ اوں دنیا کوں ساڈے سامݨے "سانولی دُھپ" وچ وڈی کامیابی نال پیش کیتا گئے۔

"سانولی دُھپ" دے افسانے تے انشایئے سرائیکی وچ ہک نویں اسلوب دی نشاندہی کریندن۔ ایہہ اسلوب سرائیکی دے ڈوجھے افسانہ نگاریں وچ گھٹ ملدے۔ ایہا وجہ اے جو ایں کتاب دیاں کئی تخلیقاں میڈی گرفت وچوں پھسل پھسل ویندیاں ہن تے اپݨے "آپریشن" واسطے تیار نہ ہن جو انہیں شہپاریں نال ایہہ بے رحمانہ سلوک کیتا ونجے۔ لیکن سئیں فدائے اطہر دی سنگت دے تقاضیں میکوں مجبور کر ڈتے تے میں اپݨا او لطف برباد کرݨ واسطے تیار تھی گیاں۔ جیڑھا ایں کتاب کوں صرف پڑھݨ نال نصیب تھیندے۔ تنقید لکھݨ نال نئیں۔

کجھ لکھاری دے بارے وچ

اسلم رسولپوری سرائیکی ادیب دے طور تے پورے برصغیر وچ شہرت رکھدن ۔ انہیں دیاں علمی تے ادبی دلچسپیاں بہوں وسیع ہن ۔ انہیں اُردو تے سرائیکی زبانیں وچ ادبی تحقیق، ڈرامہ نویسی، تنقید، قوم پرستی تے قانون دے موضوع تے کئی تحریراں شائع کرا تے سرائیکی وسیب دے لکھاریں کوں متاثر کیتے ۔

اسلم رسول پوری ہک علمی گھر انے وچ 1941ء کوں رسولپور وچ پیدا تھئے ۔ اپنے بچپن وچ مذہب دے ناں تے برصغیر دا ونڈارا تھیندیں ہوئیں ڈٹھا تے شعیت ایہا سانگے انہاں دیاں تحریراں وچ انسانی شناخت دا مسئلہ مسلسل زیر بحث آندے تے انسان دی زبان تے ثقافت کوں اوندی شناخت دی بنیاد قرار ڈیندے ۔ جام پور دے ہائی سکول توں میٹرک کرن دے بعد انہاں مظفر گڑھ کنوں بے وی دا امتحان پاس کر تے بھکر پور توں 1962ء وچ تدریس دا آغاز کیتا ۔ رسولپوری صاحب ایں دور وچ اُردو تے انگریزی ادب دا بغور مطالعہ کیتا تے باقاعدہ طور تے اُردو نثر لکھن شروع کیتی ۔ بعد ازاں انہاں 1970ء دے ڈہا کے وچ سرائیکی ادبی تنقید لکھن شروع کیتی تے ہک کتابچہ "مارکسی نقطہ نظر تے ساڈا ادب" شائع کرایا ۔ مارکسی فکر تے سرائیکی قوم ایں دور وچ انہیں دی فکر تے گہری چھاپ چھوڑی ۔

اسلم رسولپوری کوں احساس ہا تنقیدی فکر نال ای کہیں ادب دی بہترین آبیاری تھی سگدی ہے ۔ سرائیکی ادب وچ نظریاتی تنقید دے خلا کوں پُر کرن کیتے انہاں مغربی تنقید دا مطالعہ کیتا تے سرائیکی کلاسیکی شاعری دی نویں تعبیر و تشریح کیتی تے ول سرائیکی ادبی تنقید تے ڈوجھی لکھت "تلاوڑے" شائع کرائی ۔ اسلم رسولپوری سرائیکی لسانیات تے بہوں لکھیئے ۔ انہیں اپنی کتاب "سرائیکی زبان اوندا رسم الخط تے آوازاں" وچ سرائیکی دا منڈا زباناں نال تعلق واضح کیتے تے ایں سلسلے دی ڈوجھی کڑی "سرائیکی دیاں ہُچکار آوازاں" ہے ۔ انہیں دیں لسانی تحریریں دی نظریاتی جہت "سرائیکی زبان تے لسانیات" وچ نمایاں ہے ۔ سرائیکی ادبی تنقید وچ "نتارے تے نکھیڑے" دے بعد "سرائیکی ادب وچ معنی دا چدھ" زیر اشاعت اے ۔ جیڑھی سرائیکی ادب دی تنقید تے تاریخ نگاری توں تحلیل نفسی دے فریم وچ فٹ کرن دی کوشش اے ۔ اسلم رسولپوری دی لکھت "سرائیکی قومی سوال" کوں ہک دستاویزی حیثیت حاصل اے ۔ انسانی حقوق دے حوالے نال "سزائے موت کیوں؟" کوں بہوں پذیرائی ملی ۔ تاہم انہیں تدریس دے بعد نا صرف قانون دا پیشہ اختیار کیتے بلکہ سرائیکی وسیب وچ سیاسی تے انسانی حقوق کیتے عملی جدوجہد ساری عمر جاری رکھی اے ۔